

צמיחה אישית בקרב הורים וסבים וסבתות לילדים עם נכות אינטלקטואלית

תרומתן של אוריינטציית ההתקשרות, יחסי משפחה ותמיכה חברתית

דנית צור- שוורץ

בהנחיית : דר' ליאורה פינדלר

עבודת גמר המוגשת כמילוי חלק מהדרישות

לקבלת התואר "מוסמך האוניברסיטה"

בבית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד,

אוניברסיטת בר-אילן

מחקר זה נערך בסיוע מענק מחקר מקרן שלם

הקרן לפיתוח שירותים לאדם עם מוגבלות שכלית התפתחותית ברשויות המקומיות

2013

קרן שלם/2013/564

עבודה זו נעשתה בהדרכתה של ד"ר ליאורה פינדלר מבית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי ויספלד של אוניברסיטת בר אילן.

תודות,

בראש ובראשונה תודה אישית ומיוחדת לדרי' ליאורה פינדלר על דרך הליווי וההנחיה הייחודית בנעימותה. על ההקשבה וההכלה, על הליווי המקצועי ועל הנחישות והחתימה למצוינות.

לדרי' דב הר אבן על הניתוחים הסטטיסטים.

לקרן שלם על התמיכה במחקר, אורח הרוח והסבלנות הרבה.

לעידית פורת, מרכזת התארים המתקדמים, על הנעימות, האדיבות והעזרה הרבה.

לאיילת לוי על העזרה באיסוף הנתונים, על שעות העבודה הרבות ועל העידוד וההקשבה.

למנהלות בתי הספר והמסגרות השונות על שפתחו לי את הדלת למסגרתם ותווכו ביני לבין הורי בית הספר, בלעדיכן כל זה לא היה מתאפשר.

לדרי' יהודית רבינוביץ' מבית הספר הניסויי לחינוך מיוחד יהודה הלוי, שסייעה רבות בהוצאת המחקר לפועל.

להורים ולסבים והסבות שהסכימו לשתף פעולה ולקחו חלק במחקר ופתחו את לבם ופינו מזמנם היקר.

ותודה מיוחדת לעדי בן זוגי היקר, על התמיכה, האמונה, העידוד והפרגון ברגעים הקשים ולאורך כל הדרך.

תוכן העניינים

8		תקציר
12		מבוא
12	נכות אינטלקטואלית	
14	התמודדות המשפחה עם גידול ילד עם נכות אינטלקטואלית	
17	צמיחה ממשבר	
20	צמיחה ממשבר בקרב משפחות לילדים עם נכות אינטלקטואלית	
21	התקשרות	
26	תמיכה חברתית	
28	תפיסת התמיכה בקרב סבים וסבות	
31	תמיכת הסבים והסבות על פי תפיסת דור הביניים	
33	לכידות משפחתית	
35	המחקר הנוכחי	
36	השערות המחקר	
38		שיטה
38	נבדקים	
40	כלים	
43	הליך	
44		תוצאות
44	תיאור משתני המחקר	
47	הקשר בין משתני המחקר	
54	ניתוחי רגרסיה להסבר השונות של הצמיחה	
62		דיון
63	קווי דמיון ושוני בין דור ההורים לדור הסבים	
66	הקשרים בין משאבים פנימיים למשאבים החיצוניים בקרב שני הדורות	
68	הקשרים בין המשאבים הפנימיים והחיצוניים לבין צמיחה בקרב שני הדורות	

הקשר בין מאפיינים אישיים להתקשרות, ליחסי משפחה ולצמיחה בקרב דור הסבים

71

תרומתם של המשאבים האישיים והמשאבים החיצוניים לצמיחה האישית בקרב דור ההורים ודור

73 הסבים

73 תרומתם של משאבים פנימיים וחיצוניים לצמיחה האישית בדור ההורים

75 תרומתם של משאבים פנימיים וחיצוניים לצמיחה האישית בדור הסבים

78 סיכום

79 תרומה תיאורטית

80 מגבלות המחקר

81 תרומה יישומית

84 רשימת אנשי מקצוע

84 המלצות למחקרי המשך

85 רשימת מקורות

110 נספחים

131 Abstract

רשימת טבלאות

- טבלה מספר 1 : התפלגות דור ההורים ודור הסבים לפי מאפיינים אישיים 39
- טבלה מספר 2 : ממוצעים וסטיות תקן של מדדי המחקר בקרב ההורים והסבים והסבות 45
- טבלה מספר 3 : ממוצעים וסטיות תקן של שני מדדי התמיכה בקרב דור ההורים ודור הסבים 46
- טבלה מספר 4 : מתאמי פירסון בין מדדי ההתקשרות לבין יחסי משפחה, 48
- טבלה מספר 5 : מתאמי פירסון בין יחסי משפחה, תמיכה וצמיחה 49
- טבלה מספר 6 : מתאמי פירסון בין מדדי התמיכה לצמיחה 50
- טבלה מספר 7 : ממוצעים וסטיות תקן של מדדי המחקר בקרב סבים וסבות עובדים ולא עובדים 52
- טבלה מספר 8 : מקדמי הרגרסיה ההררכית להסבר השונות של צמיחה בקרב הורים 55
- טבלה מספר 9 : מקדמי הרגרסיה ההררכית להסבר השונות של צמיחה בקרב סבים וסבות 56

רשימת תרשימים

- 57 תרשים 1 : מצב כלכלי X הסתגלות לשינויים בקרב דור ההורים
- 58 תרשים 2 : השכלה X הסתגלות לשינויים בקרב דור ההורים
- 59 תרשים 3 : מצב כלכלי X הסתגלות לשינויים בקרב סבים וסבות
- 60 תרשים 4 : השכלה X הסתגלות לשינויים בקרב סבים וסבות
- 61 תרשים 5 : דתיות X חרדה בקרב סבים וסבות

רשימת נספחים

- 110 נספח 1 : שאלון תמיכה אמוציונלית ואינסטרומנטלית, גרסת ההורים
- 113 נספח 2 : שאלון תמיכה אמוציונלית ואינסטרומנטלית, גרסת הסבים
- 116 נספח 3 : שאלון להערכת לכידות משפחתית, גרסת ההורים
- 118 נספח 4 : שאלון להערכת לכידות משפחתית, גרסת הסבים והסבתות
- 120 נספח 5 : שאלון התקשרות
- 122 נספח 6 : שאלון צמיחה, הורים
- 125 נספח 7 : שאלון צמיחה, סבים וסבתות
- 129 נספח 8 : שאלון פרטים דמוגרפים, הורים
- 130 נספח 9 : שאלון פרטים דמוגרפים, סבים וסבתות

תקציר

נכות אינטלקטואלית מוגדרת כנכות המתאפיינת במגבלות משמעותיות בתפקוד השכלי, במיומנויות התפיסתיות, החברתיות, ובכישורים המעשיים (האגודה האמריקאית לפיגור שכלי, 2002). נוכחות בן או בת עם נכות אינטלקטואלית עשויה לזמן למשפחה הגרעינית ולמשפחה המורחבת, קשיים פיסיים, לחצים רגשיים, חברתיים וכלכליים, וכן שינוי במערך התפקודים במשפחה (Florian & Findler, 2001). יחד עם זאת, קיימים גם דווחים על הסתגלות ואף צמיחה נוכח ההתמודדות זו. בשנים האחרונות התרחבה המגמה העוסקת בהתמודדות מוצלחת של משפחות עם נוכחות אדם עם נכות אינטלקטואלית במשפחה, ולצד העיסוק בקשיי ההסתגלות ניתן מקום גם לבחינת היכולות והחוזקות המצביעות על צמיחה. הספרות העוסקת בתחום מתארת מגוון השלכות חיוביות של ילד עם נכות אינטלקטואלית על הוריו ביניהן: מקור הנאה ושמחה כתוצאה מהשגיו, חיזוק הלכידות המשפחתית וקביעת סדרי עדיפויות חדשים, הרחבת רשתות תמיכה חברתיות פורמליות ובלתי פורמליות, מעורבות הולכת וגוברת בקהילה, רוחניות, צמיחה אישית וחוסן הבאים לידי ביטוי בכושר התמדה, מוטיבציה ופיתוח מיומנויות סינגור (Scorgie & Sobsey, 2000; Stainton & Besser, 1998).

עניינו של המחקר הנוכחי הוא בצמיחתם של הורים וסבים וסבות לצעירים עם נכות אינטלקטואלית. המחקרים העוסקים בצמיחה אישית של הורים לילד עם נכות אינטלקטואלית מעטים ובודדים עוד יותר הם אלה העוסקים בצמיחתם של הסבים והסבות. המחקר הנוכחי בוחן צמיחה זו ואת המשאבים התורמים לה בקרב כל אחד מהדורות ובכך יחודו.

מבין הגורמים העשויים לתרום לצמיחה בקרב סבים וסבות והורים לילדים עם נכות אינטלקטואלית, בחרנו לבחון את המשאב הפנימי של התקשרות ואת המשאבים החיצוניים של תמיכה חברתית מוענקת ומתקבלת ויחסי משפחה.

מבין מקורות התמיכה השונים, סבים וסבות הינם מקור תמיכה בלתי פורמאלי בעל חשיבות מיוחדת המוזכרים בדרך כלל בספרות כמקורות תמיכה למשפחה אך לעיתים רחוקות נבחן מבטם על תפקידם ועל מקומם במשפחה, ובודאי שלא נבחן מבטם בהשוואה לזו של ההורים.

המשאב החיצוני של יחסי משפחה מוגדר על ידי שני מדדים: האחד, "לכידות משפחתית" אשר משקפת את דרגת הקשר או הפירוד הרגשי בין בני המשפחה. והשני, "הסתגלות לשינויים", המשקפת את

רמת הגמישות ואת יכולתה של המערכת המשפחתית להשתנות בתגובה ללחצים סביבתיים והתפתחותיים.

כאמור, המשאב הפנימי שנבחר במחקר זה הוא **התקשרות** אשר הנו אוריינטציה אישית, הבאה לידי ביטוי במימדים של חרדה והימנעות, ומתעצבת בשנות ינקותו של האדם ומתייחסת לתפיסה העצמית של האדם ותפיסתו את האחרים בחייו.

אוכלוסיית המחקר כללה 66 הורים לילדים ובוגרים המתפקדים ברמת פיגור שכלי קל או בינוני, בגילאי 10-16, ו- 66 סבים וסבתות (הורי ההורים שהשתתפו במחקר).

ההורים והסבים והסבתות התבקשו לענות על חמישה שאלונים: שאלון פרטים דמוגרפים, שאלון תמיכה אמוציונאלית ואינסטרומנטאלית (Dunst, Trivette & Deal, 1988), שאלון להערכת לכידות משפחתית (Olson, Russel, & Spenkle, 1980), שאלון התקשרות (Brannen, Clark & Shaver, 1988) ושאלון צמיחה (Tedeschi & Calhoun, 1996).

ממצאי המחקר מצביעים על קווי שוני ודמיון בין ההורים לבין הסבים והסבתות. בין נקודות השוני, **צמיחת ההורים** נמצאה רבה יותר מצמיחתם של הסבים והסבתות כנראה שבשל מידת הקרבה שלהם למשבר, התמודדותם היומיומית עם המשימות השונות ועם הדחק והתביעות הנגזרות ממנו. **לעומת זאת, הסבים והסבות תפסו את יכולת המשפחה להסתגל לשינוי כטובה יותר בהשוואה לתפיסת דור ההורים.** לכאורה, זהו ממצא מפתיע שכן בדרך כלל אנשים בגילאים אלו פחות גמישים, אך כשנולד ילד עם נכות אינטלקטואלית הם נדרשים לערוך שינוי, להתגייסות ולהתארגנות מחודשת של חלוקת התפקידים במשפחה.

בין נקודות הדמיון נמצא כי, **התמיכה האמוציונאלית המוענקת על ידי הסבים והסבות והמתקבלת על ידי ההורים הוערכה** כרבה יותר מהתמיכה האינסטרומנטלית בקרב שני הדורות. מטבע הדברים בשונה מהתמיכה האינסטרומנטלית אותה אפשר גם לקבל מאנשים זרים או תמורת כסף, תמיכה רגשית המשקפת מחוייבות, חשיפה, שותפות גורל והתייחסות לרגשותיו של האדם אפשר לקבל מאנשים שהקשר עמם ייחודי ואינטימי כמו הורים. **בקרב שני הדורות במשפחה, כאשר ההורים והסבים היו מאופיינים ברמות גבוהות של חרדה והימנעות בהתקשרות, הם תפסו את הלכידות המשפחתית כנמוכה.** ממצא זה עולה בקנה אחד עם הספרות הדנה בתאוריית ההתקשרות, איכות ההתקשרות משקפת את מידת הבטחון של הפרט בכך שאחרים משמעותיים יספקו לו הגנה ותמיכה בעת מצוקה וישארו עמו בקרבה רגשית. **ככל שההתקשרות בטוחה יותר בקרב שני הדורות במשפחה, המשפחה נתפסה בעיניהם**

כמאורגנת ומלוכדת יותר, בעוד שחברים במשפחות מרוחקות וקונפליקטואליות עשויים להתאפיין בהתקשרות חרדה ונמנעת. **דמיון נוסף בנושא הלכידות המשפחתית הוא הממצא כי התמיכה האמוציונאלית והאינסטרומנטלית המוענקת והמתקבלת היתה רבה יותר כאשר שני הדורות במשפחה תפסו את הלכידות המשפחתית כטובה יותר**. כאמור, לכידות משפחתית משקפת את דרגת הקשר או הניכור בין חברי המשפחה. בכך היא מבטאת את תחושת ה"ביחד", את ההרגשה שיש מי שדואג לי במשפחה וער לצרכים שלי. לכן, אך טבעי שבמקום בו מרגישים לכידות משפחתית מוכנים לתת ולקבל עזרה. **מבין המשאבים האישיים שתורמו לצמיחה בכל דור ניתן להבחין בשוני נוסף בין שני הדורות. בקרב דור ההורים שני משאבים אישיים תורמו לצמיחתם. האחד, מידת השכלתם, כך שככל שההשכלה היתה גבוהה יותר, הצמיחה נמצאה כרבה יותר**. יתכן שהורים שהשכלתם גבוהה נגישים יותר למקורות מידע ויכולים בקלות רבה יותר לחפש לעצמם פתרונות ומקורות תמיכה (פורמליים ובלתי פורמליים), כדי להתמודד טוב יותר עם המצוקה שלהם. פתרונות אלה שמאפשרים למידה של דרכי התמודדות חדשות עשויים לסייע להם לצמוח. המשאב השני הוא, **אוריינטציית ההתקשרות**, כך שרמות נמוכות של הימנעות בהתקשרות ורמות גבוהות של חרדה בהתקשרות, תורמו לצמיחה רבה יותר בקרב ההורים. רמות נמוכות של הימנעות מאפיינות אנשים אשר נוטים לחוש נוחות עם קרבה ותלות הדדית, השענות על חיפוש אחר תמיכה ומציאת אמצעים מועילים אחרים להתמודדות עם לחצים. לכן אך טבעי שאנשים אלה יצמחו יותר. אנשים עם רמות גבוהות של חרדה נוטים בעתות משבר ומצוקה להפעלת יתר של אסטרטגיות להשגת נחמה, אישור ותמיכה מדמויות ההתקשרות. מכאן אפשר להניח שהורים בעלי סגנון התקשרות חרד, שחווים קושי ומצוקה בהתמודדות עם גידול ילד עם נכות אינטלקטואלית, מפעילים הפעלת יתר את מערך ההתקשרות שלהם לצורך השגת הרגעה ונחמה. הפעלה זו עשויה להביא לכך שהקשרים עם בני המשפחה יהיו קרובים והדוקים יותר, ומעצם קרבה זו תתאפשר צמיחה רבה יותר להורים אלה. לעומת זאת, **בקרב דור הסבים נמצא כי בריאות פיזית טובה היא זו שתורמה רבות לצמיחתם**. יתכן שסבים וסבתות שלא עסוקים בבעיות בריאות, המאפיינות את הגיל המבוגר, הם גם אלה שיכולים להשקיע ולהינות מבילויים ומפעילויות נוספות ולקבל את התמורה ואת ההכרה והכרת התודה הנגזרים מכך ועקב כך לצמוח.

לסבים וסבתות תפקיד מרכזי וייחודי בחיי המשפחות המגדלות ילד עם נכות וככזה ישנה חשיבות בהכרתם של אנשי המקצוע את תפקידם של הסבים והסבתות ואת נקודת מבטם. הכרה זו חשוב שתבוא לידי ביטוי בהפניית תשומת לב ומשאבים למקור תמיכה זה כדוגמת: הכשרת אנשי מקצוע, ייסוד מדיניות והקצאת משאבים, שילוב של סבים וסבתות בהתערבויות השונות, קיום קבוצות לסבים ולסבתות וקבוצות משולבות להורים ולסבים, שיחות פרטניות עם, ומתן מידע בנושא נכות אינטלקטואלית

והתמודדות עם הקשיים הצפויים למשפחה. כל אלה עשויים לסייע להפיק את המיטב מתמיכת הסבים והסבתות ולתרום למערכת המשפחתית כולה.

מבוא

נוכחות ילד עם נכות אינטלקטואלית משפיעה על המשפחה הגרעינית בתחומים רבים ועלולה לעורר רגשות שונים מאלו המתעוררים לנוכח גידולו של בן או בת ללא נכות. הולדתו של ילד עם נכות אינטלקטואלית מזמנת התמודדות ממושכת אשר יכולה להתאפיין במשברים ולחצים (Britner, Morog, Pianta & Marvin, 2003; Gallimore, Bernheimer & Weiser, 1999; Kazak & Christakis, 1994; Roach, Orsmaond & Baratt, 1999). לאחרונה, קיימת בספרות התייחסות גם להשלכות החיוביות של ארועי חיים קשים במשפחה. מחקרים העוסקים בתחום זה מצביעים על כך שלצד הקושי, הצער והכאב עולות בקרב בני המשפחה גם תחושות של צמיחה אישית. תחושות אלו באות לידי ביטוי ביכולת טובה יותר של ביטוי רגשות, הערכה רבה יותר לעצמי, למשפחה ולסביבה, שינוי בסדרי העדיפויות ועוד. ממצאים אלה נמצאו בקרב הורים לילדים עם נכות אינטלקטואלית (Hastings & Taunt, 2002; Findler & Vardy, 2005), בקרב אחים לילדים עם נכות אינטלקטואלית (Hastings, Beck & Hill, 2005) וכן בקרב סבים וסבות לנכדים עם נכות אינטלקטואלית (פינדלר, 2009).

המשאבים הפנימיים והחיצוניים העומדים לרשותו של האדם עשויים לסייע לו בהתמודדות הכרוכה בגידול ילד עם נכות אינטלקטואלית. במחקר הנוכחי נבחנה תרומתו של המשאב הפנימי - **אוריינטציית ההתקשרות** ותרומתם של שני משאבים חיצוניים: **תמיכה חברתית (מוענקת ומתקבלת) ויחסי משפחה**

המחקר הנוכחי עוסק בצמיחה אישית במשפחות לילדים עם נכות אינטלקטואלית, הן מנקודת מבטם של ההורים והן מנקודת מבטם של הסבים והסבות במשפחה. המחקר בוחן כיצד המשאבים שהוזכרו תורמים לצמיחה האישית בדור ההורים ובדור הסבים.

נכות אינטלקטואלית

נכות אינטלקטואלית מוגדרת כנכות המאופיינת במגבלות משמעותיות בתפקוד השכלי ובהתנהגות המסתגלת כפי שהיא באה לידי ביטוי במיומנויות הנדרשות להסתגלות: התפיסתיות, החברתיות והמעשיות. מקורה של נכות זו הוא לפני גיל 18 (AAIDD), האגודה האמריקאית לנכות אינטלקטואלית והתפתחותית, (2002). ההגדרה לנכות אינטלקטואלית מתייחסת לשלושה תנאים שווי ערך:

1. **מגבלה בתפקוד השכלי (אינטליגנציה)** - קושי להסיק מסקנות, לתכנן, לפתור בעיות, לחשוב בצורה מופשטת, להבין מושגים מורכבים, ללמוד במהירות ומן הניסיון.

2. **מגבלה בהתנהגות מסתגלת** - קושי במיומנויות תפיסתיות, חברתיות ומעשיות הנחוצות לפרט לתפקוד בחיי היום יום.

3. **הופעת הנכות לפני גיל 18** – לצורך אבחנה מبدלת בין פגיעות, מחלות ותאונות אצל מבוגרים לאחר שמערכת העצבים שלהם בשלה והגיעה למלוא הפוטנציאל.

בישראל, ההגדרה של אדם מפגר מעוגנת בחוק (חוק הסעד טיפול במפגר תשכ"ט-1969) והאדם זכאי לטיפול ושירות הניתן לו על ידי השרות לאדם המפגר. חוק הסעד - טיפול במפגר קובע כי "מפגר" הוא אדם שמחמת חוסר התפתחות או התפתחות לקויה של כושרו השכלי, מוגבלת יכולתו להתנהגות מסתגלת והוא נזקק לטיפול. חוק זה תוקן בשנת 1975 ועל פי התיקון יש צורך בשלושה קריטריונים להגדרת נכות אינטלקטואלית: רמת משכל של 65 ומטה, רמת תפקוד מתחת לנורמה ואיתור הפגיעה עד גיל חמש. אף אחד משלושת הקריטריונים אינו מספיק כשלעצמו על מנת להגדיר אדם עם נכות אינטלקטואלית.

נהוג להבחין בין ארבע רמות של נכות אינטלקטואלית:

נכות אינטלקטואלית קלה – אנשים בעלי יכולת למידה, שתפקודם האינטלקטואלי נמוך באופן משמעותי מן הממוצע [מנת משכל 55-69], הזקוקים לתמיכה מוגבלת כדי לחיות חיים עצמאיים, וכדי להתמודד עם דרישות תחומי חיים מרכזיות.

נכות אינטלקטואלית בינונית – אנשים שיכולת הלמידה שלהם מוגבלת, אך ניתן לקדם אותם באמצעות תוכניות לימודים מיוחדות. תפקודם האינטלקטואלי נמוך באופן משמעותי מן הממוצע [מנת משכל 40-54]. אנשים אלה זקוקים לתמיכה מוגברת כדי לעמוד בדרישות תחומי חיים מרכזיות.

נכות אינטלקטואלית קשה – אנשים שניתן ללמדם כישורים בסיסיים בלבד ושתפקודם האינטלקטואלי פגוע באופן משמעותי [מנת משכל 25-39]. אנשים אלה זקוקים לתמיכה קבועה ומוגברת כדי למלא את צורכי החיים הבסיסיים.

נכות אינטלקטואלית עמוקה – אנשים בעלי יכולת למידה מוגבלת ביותר. הקשר עמם מתקיים באמצעות החושים, הם תלויים לחלוטין בסביבתם וזקוקים לתמיכה תמידיה כדי להתקיים. על פי הנתונים של קרן שלם לפיתוח שירותים לאדם עם פיגור שכלי ברשויות המקומיות, אחוז אחד מסך כל הלידות בשנה בישראל הן לידות של תינוקות עם נכות אינטלקטואלית. נכון לשנת 2010, מוערך כי ישנם 40,000 אנשים עם נכות אינטלקטואלית בישראל. 25,000 מתוכם כבר הוכרו כבעלי נכות אינטלקטואלית על ידי מערכת האבחון של האגף לטיפול באדם המפגר ומשפחתו במשרד הרווחה, והערכה

היא כי 15,000 איש נוספים טרם סיימו את תהליך האבחון, אך צפויים להיות מוכרים כאנשים בעלי נכות אינטלקטואלית (קרן שלם, 2010).

התמודדות המשפחה עם גידול ילד עם נכות אינטלקטואלית

הולדת ילד עם נכות אינטלקטואלית וגידולו עשויים לעורר דחק המשפיע על תפקודם ועל רווחתם של הוריו ובני משפחתו (פורטוביץ ורימרמן, 1986). אולשנסקי (Olshansky, 1962), טבע בהקשר זה את המונח "צער כרוני" המתייחס לתגובת דחק פסיכולוגית מתמשכת, המבטאת את הדרך בה ההורה מתמודד עם המשבר. צער זה נובע בין היתר מהתלות המתמשכת של הילד בהוריו ומהתסכול הקיים בהיעדר שינוי או בשינוי מועט בתפקוד ילדם ביחס לבני גילו.

מחקרים שונים עסקו בתחושת הדחק ובמעמסה שעשויה לנבוע מגידול ילד עם נכויות שונות (Baker, Blache, Crnic & Edelbrook, 2002; Beck, Hastings, Daley & Stevenson, 2004; Blacher, Neece & Paczkowski, 2005; Olsson & Hwang, 2001; Wheeler, Skinner & Bailey, 2008). תחושות אלה נמצאו אופייניות יותר להורים לילדים עם נכות לעומת הורים לילדים עם התפתחות תקינה (Emerson, Robertson, & Wood, 2004; Feldman, McDonald, Serbin, Stack, Secco & Yu, 2007; Herring, Gray, Taffe, Tonge, Sweeney, & Einfeld, 2006; Olsson & Hwang, 2001). גידול ילד עם נכות אינטלקטואלית הינו תהליך מורכב אשר נמשך לאורך כל החיים ומלווה בעלויות ובמורדות (Poehlmann, Clements, Abbeduto, & Farsad, 2005). המשפחות הנדרשות להתמודד עם מציאות זו, ניצבות בפני אתגרים ומשברים מתמשכים אשר משפיעים על אספקטים שונים בחיי היום יום (Davis & Gavidia-Pyane, 2009).

פורטוביץ ורימרמן (1986) חילקו את סוגי המשבר שעשויים לאפיין הורים לילדים עם נכויות שונות לשלוש קטגוריות:

משבר השינוי - נובע משינוי בלתי צפוי בחיי הפרט ובתפיסתו את עצמו, את משפחתו ואת עתידם המשותף. הציפיות הלגיטימיות שיש להורים מילדם מתנפצות עם קבלת הידיעה כי ילדם מאובחן כלוקה בנכות, החלומות והתקוות נמוגים כלא היו ומתחלפים בניסיון של ההורים לשקם מחדש את עולמם לנוכח הבשורה.

משבר ערכי - ההורה שרוי באמביוולנטיות רגשית כלפי הילד אשר נובעת מהפער בין הערכים הרווחים בחברה אליה שייך ההורה, אשר לעיתים נוטה לראות ילד עם נכות התפתחותית כילד נחות, לעומת ערכים המתייחסים לאהבה ללא תנאים של הורה לילדו. הפער נובע מכך שמצופה מההורה לאהוב ילד שנחשב על פי ערכי החברה כ"פגום" או "נחות".

משבר המציאות - נובע מן התנאים האובייקטיביים והתביעות שמציב גידול ילד עם נכות אשר בעקבותיהם נדרש ההורה להתארגנות מחודשת התואמת את המצב הקיים. כל אלה עשויים להמשיך וללוות את ההורים במהלך התמודדותם עם משימת ההורות ולבוא לידי ביטוי באתגרים המעשיים, הרגשיים והחברתיים המאפיינים הורות לילד עם נכות התפתחותית.

משפחות לילדים עם נכויות עשויות להתמודד עם מגוון רחב של קשיים. במחקרה של פינדלר (1997) נסקרו קשיים אלה וחולקו לארבעה תחומים: קשיים במערכת הכלכלית, קשיים במערכת האישית, קשיים במערכת הזוגית והמשפחתית וקשיים במערכת החברתית.

קשיים במערכת הכלכלית - צורכי הטיפול בילד עם נכות דורשים לעתים השקעת משאבים כלכליים ביניהם רכישת אביזרי שיקום, הוצאות עבור טיפולים פרא-רפואיים והתייעצות עם מומחים (היימן, 2001; לוי- שיף ושולמן, 1998). פעילויות שבשגרה נעשות מסורבלות ודורשות תכנון מוקדם, התארגנות מיוחדת והשקעת משאבים (Heiman, 2002). בנוסף, הכנסת המשפחה עלולה להיפגע מכיוון שהאם, אשר בדרך כלל מתמסרת לטיפול האינטנסיבי בילד הנכה, עלולה להפסיק את עבודתה וכך האב הופך להיות מפרנס יחיד אשר נושא בעול פרנסת המשפחה (Darling, 1990; Herman & Tompson, 1988; Kazak & Christakis, 1994; McAndrew, 1976; Perrin & Maclean, 1988).

קשיים במערכת האישית, הזוגית והמשפחתית - הספרות בנושא התמודדותן של משפחות עם נוכחות ילד עם נכות מתייחסת לגילאים המוקדמים שבסמוך לאבחנה ולא לגילאים המתקדמים יותר, כפי שנבדק במחקר הנוכחי. על פי ספרות זו, גידול ילד עם נכות אינטלקטואלית עלול ליצור מצב דחק המשפיע על תפקודם ועל רווחתם של הוריו ובני משפחתו (פורטוביץ ורימרמן, 1986). הורה לילד עם נכות עשוי לחוש מגוון רגשות קשים ביניהם כעס, דימוי עצמי ירוד ותחושת חריגות (Fortier & Wanlass, 1984).

תחושות אלה עלולות להשפיע על ההורה כמו גם על המשפחה כולה (ארליך, 1986). המערכת הזוגית עלולה להיפגע גם היא כתוצאה מעומס יתר של הטיפול בילד עם הצרכים המיוחדים, עקב חלוקת תפקידים בלתי מאוזנת והיעדר זמן פנוי לבילוי משותף (Goldberg et al., 1990; Kazak & Christakis, 1994; Turnbull, Blue-Bannig, Behr & Kerns, 1986). במחקרה של מרום (1994), נמצא כי תפיסת חיי הנישואין של הורים לילדים עם נכויות התפתחותיות היא פחות טובה בהשוואה להורים לילדים ללא

נכות התפתחותית. במחקר אחר נמצא כי מבין המערכות הזוגיות, ישנן כאלה שהתחזקו נוכח האתגר הכרוך בגידול ילד עם נכות התפתחותית, בעוד שמערכות זוגיות אחרות נפגעו, בפרט אם יחסי הגומלין בין בני הזוג טרם לידתו של הילד עם הנכות ההתפתחותית לא היו חזקים דיים (Taanila, Kokkonen & Jaervelin, 1996). בנוסף לפגיעה במערכת הזוגית, עלולה להיפגע גם המערכת המשפחתית שכן שההורים משקיעים את מירב זמנם בטיפול בילד עם הנכות וילדיהם האחרים עשויים להידחק לצד. כמו כן, קיימת לעיתים נטייה אצל ההורים לפתח ציפיות גבוהות מהאחים כפיצוי על הילד עם הנכות (זיידר ומרום, Dyson, 1997; 1980).

קשיים במערכת החברתית- הורים לילד עם נכות נוטים לעתים להתרחק מהחברה ולהסתגר, אם מתוך קנאה וכעס שהם חשים כלפי אלו שגורלם שפר עליהם ואם מתוך התחושה שאין הזולת מבין אותם (זיידר ומרום, 1980). סיבות אפשריות נוספת לבידוד החברתי עשויות להיות קשורות לתגובות דחיי מצד חברים קרובים, חשש של בני המשפחה מן המבוכה העלולה להיווצר במפגשים חברתיים (McCubbin, Nevin, Cauble, Comeaw, & Patterson, 1982), או מהמנעות ההורים עצמם מאינטרקציה עם הסביבה שכן מפגש של ילד עם נכות עם ילדים בני גילו עשוי לעורר כאב. כמו כן, הזמן המושקע בילד עם הנכות הולך וגדל ככל שהצרכים מתרבים, עובדה זו אף היא עשויה להוביל לצמצום שעות הפנאי של המשפחה וכתוצאה מכך לפגוע בהרחבת או שימור מעגל החברים (Florian & Findler, 2001). במחקרים העוסקים באמהות לילדים עם נכות אינטלקטואלית עולה כי האמהות חשו שהן מובדלות מהחברה שלא מרצון ושנאלצו לשנות את חיי החברה שלהן והביעו תסכול וחוסר שביעות רצון מעובדה זו (et al., 2007) (Lenhard, 2002; Heiman,

כאמור, נוכחות ילד עם נכות עשויה להביא לשינוי בחיי המשפחה. הקושי המתמשך עמו מתמודדת המשפחה בגידול ילד עם צרכים מיוחדים עשוי לגרום ללחצים נפשיים, חברתיים וכלכליים, לפגיעה ברווחה הנפשית וכן לשינוי במערך התפקודים במשפחה (Florian & Findler, 2001). בספרות העוסקת בהתמודדות הורים לילדים עם נכות לרוב מודגשים הקשיים, המשבר ותגובות הלחץ השליליות הנלוות לגידול הילד. עם זאת, בשנים האחרונות קיימת מגמה מחקרית חדשה המצביעה על כך שטיפול בילד עם נכות עשוי להביא להסתגלות חיובית של המערכת המשפחתית ואף לצמיחה (Donenberg & Baker, 1993; Flaherty & Glidden, 2000; Judge, 1998; Scorgie & Sobsey, 2000; Stainton & Besser, 1998).

צמיחה ממשבר

אירועים קשים בחיי האדם עלולים ליצור מצוקה רגשית ופיסית, אך עשויים להוות גם הזדמנות לצמיחה אישית (McMillen, 1999). צמיחה אישית עשויה לבוא לידי ביטוי בשינויים בתפיסת העצמי, בתפיסת אחרים ובשינויים בפילוסופיית חיים. בספרות התאורטית והמחקרית העוסקת בפוסט טראומה קיימת התייחסות למושג "צמיחה ממשבר" וניתן למצוא כיום מחקרים העוסקים בשינוי החיובי שהפיקו בני אדם ממשבר ובאופן שבו הצליחו למנף אותו לצמיחה אישית ולפיתוח מיומנויות אישיות וחברתיות (Tedeschi, Park, & Calhoun, 1998). ממחקרים אלה עולה כי בעקבות ארוע קשה מתעוררים ספקות ותהיות בנוגע להנחות יסוד ועלולים לעלות רגשות קשים מנשוא של חרדה, כאב ובלבול. יחד עם זאת, אירוע קשה עשוי להוות הזדמנות לבסס אורח חיים חדש וטוב יותר משהיה לפניו. אחד ההסברים המרכזיים הקיימים בספרות העוסקת בהתמודדות עם דחק, הוא כי להערכה של האדם את ארוע הדחק, ולפירוש אשר הוא נותן לו, השפעה מכרעת על תהליך ההתמודדות של האדם ועל תוצאותיו (Janoff-Bulman, 1992; Lazarus & Folkman, 1984; Schaefer, & Moos, 1992; Taylor, 1983).

מודלים של לחץ והסתגלות כוללים התייחסות למרכיבים השונים של הצמיחה. כך למשל, טיילור (Taylor, 1983) התייחסה להערכות קוגניטיבית ושמה דגש על פירוש מחודש לחוויות שליליות; אנטונובסקי (Antonovsky, 1987), התייחס לתוצאות חיוביות של ארוע לחץ כחוויה טבעית, אשר מושפעת מהתפיסה האינדיבידואלית של האדם וכוללת את היכולת להפוך גורמי לחץ לברי הבנה ובעלי משמעות; שפר ומוס (Schaefer & Moos, 1992) הרחיבו את ההמשגה של משברי חיים כציוני דרך של צמיחה אישית בהתפתחות האדם, והניחו כי במשבר ובחוויות חיים שליליות טמון פוטנציאל לצמיחה. שפר ומוס (Schaefer & Moos, 1992) ציינו ארבעה משאבים אשר מקיימים ביניהם קשרי גומלין היכולים לגרום לשינוי ולתוצאות חיוביות כתוצאה ממשבר. המשאב הראשון הוא **תכונות המשבר**, משאב זה מתייחס לחומרת המשבר, פתאומיות המשבר, יכולת הניבוי של האדם את תוצאות האירוע, תחושת השליטה בארוע ובמספר האנשים שחוו אותו. המשאב השני הוא **משתנים אישיים**- הכוללים משתנים דמוגרפיים כגון גיל, מין, מצב סוציו-אקונומי, מזג האדם, בטחון עצמי, גישה פילוסופית או דתית ונסיונות התמודדות עם משברים קודמים. משאבים אלו יכולים לסייע לאדם להעריך כיצד להשתמש במשאבי ההתמודדות הקיימים כדי להתמודד עם המשבר. המשאב השלישי הוא **משתנים סביבתיים**- הכוללים מערכות תמיכה שונות הקשורות לאדם ומשפיעות עליו, לדוגמא: חברי משפחה, עמיתים

לעבודה, חברים והתרבות ממנה האדם בא. המשאב הסביבתי עשוי לסייע לאדם להגדיר מחדש את הארוע ולהתמקד בתוצאות חיוביות. המשאב הרביעי והאחרון הינו **הערכת המשבר ותגובות התמודדות**- ההערכה הקוגניטיבית מתייחסת לתפיסה האישית והפירוש של האדם את מצב הלחץ ולפעולה שצריכה להעשות. תהליך התמודדות קוגניטיבי זה, עשוי לסייע לאדם למצוא את האספקטים החיוביים של המשבר וכך להקטין את הטרואומה ולנסות למצוא משמעות שתאפשר את הטמעת האובדן לתוך עולם המושגים הקיים שלהם (Janoff- Bulman, 1992; Wortman, McIntosh, & Silver, 1993).

על פי טדסקי וקלהון, טראומה היא ארוע שלילי הדומה לרעידת אדמה ומהווה איום על החיים או על מטרות חשובות בחיים. החשיפה לאיום עלולה לזעזע את השקפת העולם של האדם ולעורר רגשות שליליים משמעותיים ומצוקה פיסית אשר תתבטא בהצפה של רגשות שליליים הכוללים כעס, פחד, אשמה, חרדה ודיכאון. רגשות אלו עשויים להיות מלווים בתופעות פיסיות כמו כאבי ראש, חוסר תאבון ועייפות ועלולים להוביל למצוקה נפשית. יחד עם זאת, ההתמודדות עם הטרואומה יכולה גם להניב צמיחה אישית (Tedeschi, Park, & Calhoun, 1998). לטענתם, השינויים שלאחר הטרואומה יכולים להתרחש בשלושה מישורים:

שינוי בתפיסת העצמי- שינוי בתפיסת העצמי מ"קורבן" של אסון ל"ניצול", הוא ככל הנראה

הבולט והדרמטי בהבניית השינוי בתחושת העצמי. העובדה שהאדם הצליח לשרוד ארוע קשה או טראומטי מקנה לו סטטוס מיוחד ועוצמה. נראה כי חווית טראומה מייצרת אצל האדם את הידע אודות יכולתו לפתח תחושת עמידות, וזו משפיעה לא רק על הערכתו העצמית לגבי יכולת התמודדותו במצבים קשים, אלא גם על הידיעה הברורה כיצד ינווט עצמו במצבים אלה (Tedeschi & Calhoun, 1996). ואכן, על פי שפר ומוס (Schaefer & Moos, 1992) אנשים שחוו גירושין, מלחמה, מחלה כרונית או סופנית דווחו פעמים רבות על ראייה חיובית יותר של העצמי.

שינויים ביחסים הבינאישיים- לאדם המתמודד עם ארוע טראומטי עשוי להיות צורך לשוחח על

החוויה ולעבד אותה, צורך המוביל באפן טבעי לפתיחות ולחשיפה עצמית רבה יותר (Tedeschi & Calhoun, 1996). הצורך בביטוי רגשי ובחשיפה עצמית מבטאים תחושה של קרבה לאחר ומאפשרים לאדם התנסות חדשה במסגרת חברתית שלו. כמו כן, ההכרה של הפרט בפגיעותו עשויה להוביל להסכמה לקבלת עזרה ולשימוש בתמיכה חברתית שבעבר התעלם ממנה. חלק מההתפתחות החיובית של היחסים החברתיים של האדם באה מהרגישות הגדולה לאנשים אחרים, ממאמצים מכוונים לשיפור היחסים (Collins, Taylor & Skaokan, 1990) ומעלייה בתחושת החמלה לכאבם של אחרים (Tedeschi, Park, & Calhoun, 1998). לדוגמא, במחקר שנערך בקרב מתבגרים שחוו אובדן של הורה, כמחצית מהנבדקים

דווחו על העמקת יחסיהם עם אחרים, לאחר שהבינו כמה אלה חשובים וכמה בקלות הם עלולים לאבד אותם (Malinak, Hoyat, & Patterson, 1979).

שינוי בפילוסופיית חיים - לעיתים בעקבות טראומה עובר האדם תהליך קוגניטיבי שעשוי לסייע לו בבנייה מחדש של תפיסת העולם והסתגלות לאחר טראומה. בתהליך זה קיימת נטייה לחשוב על מגוון אספקטים של ארוע הדחק בנסיון להבין, לפתור ולהפוך להגיוני את מה שקרה (Greenberg, 1995). תחום חשוב התורם לחווית הצמיחה הוא מידת ההרהורים (rumination) אודות הארוע. הכוונה למחשבות חוזרות הכוללות מציאת הגיון, פתרון בעיות, העלאת זכרונות וצפייה מראש (Martin & Tesser, 1996). אדם שבאופן פעיל חושב ומהרהר על נסיבות הארוע הקשה, ועל הדרכים להפוך את מה שקרה לו להגיוני יותר, יש לו סיכוי גבוה יותר לחוות צמיחה (Calhoun, Cann, Tedeschi, & MacMillan, 2000). טדסקי, פארק וקלהון מציינים במודל שלהם (Tedeschi, Park, & Calhoun, 1998) שלושה מאפיינים אשר יכולים לסייע לאדם בתהליך הצמיחה:

קווי האופי של הארוע המלחיץ - ארועים שבסופו של דבר עשויים לייצר צמיחה, הינם ארועים הנתפסים כמאיימים ובעלי יכולת לזעזע את האדם. הם לא רצויים ובלתי נשלטים ועשויים לנפץ את עולמו המובן והברור של האדם.

תכונות אישיות של האדם - תכונות אישיות עשויות לסייע במציאת רווחים מהטראומה. למשל, אדם בעל בטחון עצמי, פתוח, אקטיבי ואופטימי עשוי לצפות לתוצאות חיוביות ולנסות להגשימן.

סביבה חברתית - סביבה חברתית יכולה לסייע לאדם על ידי חשיפה לאנשים נוספים שחוו טראומה. לסביבה חברתית חשיבות עקרית בתהליך הצמיחה, לכן ישנה חשיבות עליונה לסוג התמיכה שהסביבה יכולה להציע לאדם ולאנשים שבתוכה. האלטרואיזם שאנשים מפגינים לאחר שעברו משבר יכול להיות תוצאה של עזרה שקבלו בעצמם, יתכן ואנשים בשלב זה מעוניינים לגמול טובה על ידי הושטת יד לאחרים הנמצאים במצוקה (Schaefer & Moos, 1992).

כאמור, תהליכי צמיחה אלו עשויים להופיע גם סביב המשבר שבגידולו של ילד עם נכות התפתחותית (חדד, 2006 ; King & Patterson, 2000 ; Greenberg, Mailick, Krauss, Chou, & Hong, 2004). עבור הורים מסוימים ההתמודדות מביאה עימה ארגון מחדש של המערכת המשפחתית כולה ומתוך תפיסת המצב המשברי כאתגר עשויה להתרחש התפתחות אישית שתוביל לצמיחה בקרב חברי המשפחה (Trute, 2003) ולתחושת חוסן נפשי (Bayat, 2007).

צמיחה ממשבר בקרב משפחות לילדים עם נכות אינטלקטואלית

נוכחות ילד עם נכות אינטלקטואלית במשפחה הינה סיטואציית חיים ייחודית אשר עשויה להוביל לתחושת דחק מתמשכת בקרב בני המשפחה. העיסוק בצמיחה אישית בקרב משפחות אלה הוא חלק ממגמה הולכת וגוברת בספרות המרחיבה את ההתעניינות מקשיי ההסתגלות נוכח הצרכים המיוחדים של הילד, לעיסוק בהתמודדות בהצלחה עם דרישות הטיפול בילדים אלה (Bayat, 2007 ; Donnenberg & Baker, 1993; Flaherty & Glidden, 2000; Hastings, Allen, McDermott, & Still, 2002; Judge, 1998; Sandler & Mistretta, 1998; Scorgie & Sobsey, 2000; Stainton & Besser, 1998). במחקר העוסק בהשפעת בוגרים עם נכות אינטלקטואלית המתגוררים בבית הוריהם, נמצא כי 94% מההורים דווחו על צמיחה כתוצאה מההורות לילד עם נכות אינטלקטואלית. צמיחה זו באה לידי ביטוי בחמלה, בסימפטיה לזולת, בגמישות, בסובלנות ובחוסר אנוכיות (Sandler & Mistretta, 1998). מחקרים נוספים מתארים מגוון רחב של השלכות חיוביות הנובעות מגידול ילד עם נכות אינטלקטואלית על הוריו, ביניהן הנאה ושמחה כתוצאה מהישגיו, חיזוק הלכידות המשפחתית וקביעת סדרי עדיפויות חדשים, הרחבת רשתות התמיכה הפורמליות והבלתי פורמליות, מעורבות הולכת וגוברת בקהילה, רוחניות, צמיחה אישית וחוסן הבאים לידי ביטוי בכושר התמדה ומוטיבציה ופיתוח מיומנויות סינור (Scorgie & Sobsey, 2000; Stainton & Besser, 1998). במחקר שנערך בקרב 41 אמהות לילדים עם נכות אינטלקטואלית נמצא כי תפיסת האמהות את ילדיהם כמקור של שמחה, הגשמה עצמית, כח, לכידות משפחתית וקרבה הייתה קשורה באופן חיובי לאסטרטגיות התמודדות. אמהות אלו התייחסו לילדם כמשאב של צמיחה אישית ובגרות (Hastings, Allen, McDermott, & Still, 2002). במחקר נוסף בקרב למעלה מ-1,200 הורים לילדים עם נכות, דווחו המשתתפים במחקר על כך שילדיהם הוו עבורם מקור לשמחה והנאה, ובזכותם נתנה להם הזדמנות להערכה מחודשת של סדרי העדיפויות בחייהם. לדבריהם, ההתמודדות שבגידול ילד עם נכות הייתה מקור לאחדות משפחתית ולצמיחה זוגית. מבין ההורים, היו שדווחו גם על תחושה של שיפור בהבנה וסובלנות כלפי הסובבים אותם וכי ההתמודדות היומיומית גרמה להם להוציא מעצמם את הטוב ביותר, כך שהילד עם הנכות הפך עבורם למקור לצמיחה אישית (Behr, 1988; Behr, Murphy & Summer, 1992). במחקר נוסף, בקרב אמהות לטיניות לילדים עם איחור התפתחותי, התייחסו האמהות לשינויים החיוביים והמשמעותיים שחלו בהן כבני אדם, כהורים וכמשפחה. הן דווחו על כך שחויית ההורות לילד עם נכות גרמה להן להיות אמהות טובות יותר (Skinner, 1999). כן גם במחקרו של הסטינגס ושותפיו (2002), נמצא כי אמהות

שדווחו על טיפול אינטנסיבי בילדם חוו צמיחה אישית ותחושה של בגרות (Hastings et al., 2002). במחקר שנערך בקרב סבים וסבתות לנכדים עם וללא נכות אינטלקטואלית, דווחו הסבים והסבתות על צמיחה שבאה לידי ביטוי באופנים שונים הכוללים בין השאר הערכה מחודשת לחיים, תחושה מוגברת של כוחות וחוזק, שיפור במערכות יחסים בין-אישיות, שינוי בסדר העדיפויות, התפתחות רוחנית ומציאת משמעות ומטרה בחיים (פינדלר, 2011).

יכולת המשפחה לצמוח מתוך המשבר תלויה במגוון משאבים פנימיים וחיזוניים. משאבים אישיים, כישורים ויכולות ייחודיות של הפרט, משפחה תומכת ומסייעת, הקשובה לצורכי הילד וסביבה חיובית – בכוחם לשפר את יכולת ההתמודדות של המשפחה ולהפחית את תחושת המצוקה של המשפחה (Morrison & Cosden, 1997). אחד מאותם המשאבים הפנימיים אשר עשוי לסייע להתמודדות משפחות לילדים עם נכות אינטלקטואלית ולצמיחתן האישית הינו אוריינטציית ההתקשרות.

התקשרות

תאוריית ההתקשרות פותחה על ידי בולבי (Bowlby, 1969), שטען כי ההתקשרות הינה צורך ראשוני מולד, בעל אפיונים חברתיים הנדרשים לתינוק להשרדותו. ההתקשרות בין התינוק חסר הישע לבין הדמות המטפלת בו מתרחשת בראשית חייו של האדם, ומטרתה להבטיח את השרדותו של התינוק ולסייע לו בוויסות מצוקה בעתות דחק. התנהגויות של בכי, צחוק וקשר עין, שהתינוק מצויד בהן מלידתו, כונו על ידי בולבי "התנהגויות התקשרות" והן מבטאות מערכת התנהגותית שנועדה לבסס את הקשר עם האם ולהוות בסיס להיווצרות קשר ויחסי הקרבה של האדם הבוגר עם האחר. דמות ההתקשרות של התינוק צריכה להיות דמות זמינה ועקבית, אשר נענית בחיוב לניסיונות הקרבה שלו ומספקת לו "בסיס בטוח" כדי לצאת לחקור דברים חדשים ולהתנסות בחוויות חדשות, וכך כדי לשוב אליו במידה ויחוש מצוקה. התנהגות ההתקשרות מתפתחת דרך תהליך טבעי של למידה מדמות ה'אחר המשמעותי', המאפשרת תחושה של הגנה ובטחון. ההתנסויות שיש לתינוק עם הדמויות המטפלות והאופן שבו הוא תופס את זמינותם ותגובותיהם, מופנמים אצלו לכדי ייצוגים קוגניטיביים ורגשיים הקרויים "מודלי עבודה פנימיים" (Internal Working Models). בדרך זו, לומד התינוק על איכות הקשר שלו עם האחרים, על המידה בה הוא חש אהוב ועל ציפיות כלפי זמינותם של האחרים כלפיו בעתות מצוקה (מיקולינסר, 1998). דגמי העבודה מיוחסים בתחילת החיים, לקשרים אותם יוצר התינוק עם הדמויות המטפלות בו. לאחר מכן, דגמי העבודה מתרחבים ומייצגים גם את הקשרים של הפרט עם דמויות נוספות בחייו.

אותם סגנונות התקשרות ומודלי עבודה פנימיים אשר נבנו בילדות, מלווים את האדם במהלך החיים. בבגרות מתרחבים דגמי העבודה ומייצגים את הקשרים של האדם עם דמויות משמעותיות נוספות בחייו. בהתאם לכך התנהגותו של האדם הבוגר במצבים שונים לאורך כל שנות חייו, תפיסתו את עצמו ואת העולם ומערכות היחסים שהוא מקיים בבגרות, מבוססים על אותם מודלים ראשוניים (Hazan, & Shaver, 1987, 1990). חזן ושייבר (Hazan & Shaver, 1987) הרחיבו את ההתייחסות להתקשרות לבגרותו של האדם :

הסגנון הבטוח- המודל של בעלי סגנון זה הוא של הורה נגיש, תומך וחם. הורה אשר אינו חודרני

יתר על המידה ואשר יודע לווסת בצורה יעילה את הרגשות השליליים והחיוביים של התינוק. מבוגרים המאופיינים בסגנון התקשרות בטוח הינם בעלי אגו גמיש, בעלי יכולת לבטא ולהתחלק ברגשות, מבוגרים החשים בנוח עם קרבה ותלות הדדית, מבוגרים המסוגלים לתת אמון באחרים, מבוגרים בעלי דימוי עצמי חיובי ומציאותי, אשר תופסים את סביבתם כמגלה רמה גבוהה של תמיכה חברתית.

הסגנון החרד-אמביוולנטי – המודל של בעלי סגנון זה הוא של הורה אוהב, אך שאינו רגיש

לאיתותים של התינוק ואשר אינו מסוגל למלא את תפקידו בעקביות. מבוגרים המאופיינים בסגנון התקשרות חרד-אמביוולנטי הם בעלי גמישות אגו נמוכה, דימוי עצמי ירוד, וכן בעלי תשוקה עזה לאינטימיות בד בבד עם חרדה עצומה מדחייה ומנטישה. הם חוששים שלאחרים לא באמת אכפת מהם ושהם מעוניינים בקשר קרוב יותר מאשר האחר מעוניין. אנשים אלו מגלים נטייה לאימפולסיביות וכן לכעס וחרדה.

הסגנון הנמנע – המודל של בעלי סגנון זה הוא של הורה דוחה שלא מאפשר לווסת את המצוקה

בצורה יעילה ומוביל להכחשת הרגשות. מבוגרים המאופיינים בסגנון התקשרות נמנע הם בעלי אגו שאינו גמיש, נוטים להכחיש את רגשותיהם ואת הצורך שלהם בקרבה. כמו כן, הם אינם בוטחים באחרים, חושדים בהם ולכן מפגינים ריחוק וחוסר רצון בקרבה (Ainsworth et al., 1978; Hazan & Shaver, 1987; Kobak & Sceery, 1988).

בשלב מאוחר יותר ברטולומאו והורוביץ (Bartholomew & Horowitz, 1991), פיתחו מודל

המציג ארבע סגנונות התקשרות אצל מבוגרים. סגנונות התקשרות אלו נוצרו מהצלבה של דיווח עצמי בשני ממדים : תפיסת העצמי ותפיסת האחרים באפן חיובי ושלילי.

סגנון התקשרות חרד - לאנשים אלה פחד מדחייה ומפרידה וחוסר יכולת להתנתק מיחסים

ומתסכלים בשל החרדה מנטישה. כמו כן, הם מאופיינים בתפיסה עצמית שלילית ובלתי עקבית, אך בעלי תפיסה חיובית של הזולת (Bartholomew & Horowitz, 1991)

סגנון התקשרות נמנע-מבטל-אנשים אלו תופסים את עצמם באופן חיובי ואת האחר באופן שלילי. במצבי מצוקה הם נוטים לסמוך רק על עצמם, נוטים להכחיש תכונות שליליות באישיותם ועושים ניסיונות בלתי פוסקים לאשר תחושות של אוטונומיה ושליטה (מיקולינסר, 1998). אנשים אלה נמנעים מכל תלות באחר ואינם זקוקים לקרבה רגשית, בנוסף הם מסוגלים להפיק תועלת רק מתמיכה אינסטרומנטאלית ולא מתמיכה רגשית. במצבי מצוקה הם מתקשים להעניק תמיכה לזולתם (Mikulincer, 1997).

סגנון התקשרות נמנע-מפחד- אנשים אלה מדווחים על חוסר נוחות עם קרבה ובו זמנית מבטאים רצון לקרבה רגשית. אנשים אלו תופסים את עצמם ואת האחרים באופן שלילי (Bartholomew & Horowitz, 1991).

בעשור האחרון התפרסמו מחקרים נוספים אודות סגנונות ההתקשרות, המצביעים על כך שאין להתייחס לסגנונות ההתקשרות באופן דיכוטומי אלא יש להתייחס לממדים הרציפים, מתוך הנחה כי אין לכל אדם סגנון התקשרות אחד מובחן. ברצפים אלו כבר אין מדברים על סגנונות אלא על אוריינטציית ההתקשרות אשר מתייחסת לרמה גבוהה של הימנעות או רמה גבוהה של חרדה (Brennan, Clark & Shaver, 1998). על פי מדדים אלו הסגנון הבטוח יאופיין על ידי רמות נמוכות של הימנעות וחרדה. הסגנון החרד יאופיין ברמות גבוהות של חרדה אך ברמות נמוכות של הימנעות. הסגנון הנמנע-מבטל יאופיין ברמות גבוהות של הימנעות ורמות גבוהות של חרדה ואילו הנמנע-מפחד יאופיין ברמות גבוהות של הימנעות וחרדה.

כאמור, אוריינטציית ההתקשרות מהווה את דגמי העבודה של הפנימיים של האדם, והם אלו שילוו אותו לאורך החיים ויבואו לידי ביטוי באישיותו, במערכות היחסים שלו עם האחר בבגרות, ויעצבו את הדרך בה יעריך את משאביו ובהתאם לכך את תגובתו למצבים השונים המתרחשים בחייו (Hazan & Shaver, 1987). כמו כן, נמצא כי אוריינטציית ההתקשרות מהווה משאב פנימי הקשור לאופן בו מתמודד האדם עם מצבי מצוקה. כך, בזמן מצוקה פיזית או פסיכולוגית, מופעלת מערכת ההתקשרות האחראית להפעלת אסטרטגיית ההתקשרות הראשונית (Primary attachment strategies). אסטרטגיה זו כוללת חיפוש קרבה לדמויות התקשרות או לייצוגים מופנמים שלהם (Shaver & Mikulincer, 2002). דמות ההתקשרות יכולה להתקיים אצל האדם באופן פיזי או מנטלי, והבטחון בדמות ההתקשרות מסייע בהתאוששות מן המצוקה וממתן את הדחק הפסיכולוגי.

נמצא כי בקרב אנשים עם אוריינטציית התקשרות בטוחה, דמות ההתקשרות מפחיתה מתח בכך שהיא מעניקה מקום בטוח מסכנות באופן ממשי או סימבולי (דיסקין, 2006). שייבר ומיקולינסר (Shaver & Mikulincer, 2002), מצאו כי בעלי אוריינטציית התקשרות זו נוטים לקשור קשרים בריאים ומספקים, הערכתם העצמית בדרך כלל גבוהה ועל כן הם מתמודדים ומסתגלים טוב יותר למצבי מצוקה. לעומתם בעלי אוריינטציית התקשרות חרדה, נוטים להגזים בהערכת הסיכונים שבמצב ועל כן הם חווים את עצמם כחסרי אונים ומגיבים בתגובות רגשיות בעלות עוצמה רבה במצבי דחק. בשונה מהם, אנשים עם אוריינטציית התקשרות נמנעת מסוגלים להתמודד עם מידה מסויימת של דחק על אף שבדרך כלל הם מעריכים את העולם בדרך שלילית ונוטים להתרחק מן הזולת ולסמוך על עצמם בלבד. למראית עין, יכולת זו מקשה על ההבחנה בינם לבין הבטוחים, אך יחד עם זאת, נוכח מצב דחק מוגבר הם יתקשו להתמודד ותפקודם יהיה דומה לזה של בעלי אוריינטציית התקשרות חרדה (Berant, Mikulincer & Shaver, 2008).

באשר לבחירת אסטרטגיית התמודדות במצבים של דחק, בעלי אוריינטציית התקשרות חרדה יטו להשתמש באסטרטגיה של עיסוק מתמיד וחזרתי בדחק, בעוד שהנמנעים ישתמשו באסטרטגיית הדחקה, התרחקות מהסיטואציה הקשה ויסתמכו על עצמם (Kobak & Sceery, 1988; Main, Kaplan & Cassidy, 1985; Shaver & Hazan, 1993). הבטוחים, יטו להשתמש באסטרטגיית התמודדות הממוקדת בבעיה ובחיפוש אחר תמיכה (Feeney, 2004). ככל שלאדם רמות גבוהות של בטחון בהתקשרות, הוא עשוי להיות גמיש יותר, גמישות זו עשויה לסייע לו בבחינת הסיטואציה ובגיוס כוחות ומשאבים חיצוניים להתמודדות עם המשבר (Mikulincer & Shaver, 2007). אדם עם רמות חרדה גבוהות בהתקשרות עשוי להגיב למצוקה בדריכות יתר ובעוצמה רגשית, ואדם עם רמות ההמנעות גבוהות בהתקשרות על ידי אסטרטגיית התמודדות אשר תכלול נסיונות להתרחק מדמות ההתקשרות, והסתמכות על העצמי על מנת להמנע מתלות הדדית (Shaver & Mikulincer, 2002).

מתוך השונות הבסיסית בין המאופיינים בביטחון, בחרדה או בהמנעות, יש להניח כי גם בעת משבר כגון גידולו של בן או נכד עם נכות אינטלקטואלית, יבואו לידי ביטוי דגמי העבודה הפנימיים המושרשים באדם בהתאם לאוריינטציית ההתקשרות שלו, ויניבו דפוסים שונים של עמדות, תפיסות, התנהגויות, יחסים בין-אישיים, אופני קבלת תמיכה ושימוש במשאבים. במחקר שבדק אוריינטציית התקשרות בקרב אמהות לילדים עם נכויות נמצא כי רמות החרדה בהתקשרות בקרב אמהות לילדים עם נכות אינטלקטואלית ואמהות לילדים עם אוטיזם, היו גבוהות יותר מאשר בקרב אמהות לילדים עם חרשות או עם שיתוק מוחין. במילים אחרות, נמצא כי ההתקשרות של אמהות אלה היתה פחות בטוחה

בהשוואה לאמהות לילדים עם נכויות אחרות (קליין-יעקובי, 2011). במחקר אחר אשר השווה אוריינטציית התקשרות של אמהות לילדים עם נכות אינטלקטואלית לבין אמהות לילדים עם התפתחות תקינה, נמצא כי לאמהות לילדים עם הנכות רמות גבוהות יותר של חרדה והמנעות בהתקשרות מאשר לאמהות שלילדיהם התפתחות תקינה (צימרמן, 2011). יש לציין כי שני המחקרים הללו בדקו אמהות לילדים בגילאי 3-7 ויתכן כי לעצם היותן בתקופה הסמוכה למתן האבחנה אודות נכות הילד ישנה השפעה בשל רגישות גבוהה או תחושת חוסר בטחון האופייניות לתקופה זו ואפשר שאלו השפיעו גם על אוריינטציית ההתקשרות שלהן ואף ערערו אותם. כך באופן זמני אוריינטציית ההתקשרות עשויה להיות שונה מהרמות הרגילות של האדם ויתכן כי בדיקה בנקודת זמן נוספת, שאינה סמוכה למועד קבלת האבחנה, עשויה להראות את הרמות הקבועות והיציבות של האדם.

המחקר הנוכחי בחן התקשרות של הורים וסבים וסבות בנסיבות יחודיות של גידול ילד עם נכות אינטלקטואלית. כמעט ולא קיימים מחקרים העוסקים במימדי ההמנעות והחרדה בהתקשרות בבגרות של הורים לילדים עם נכויות ופחות מכך, אם בכלל, מחקרים שבחנו סבים וסבות בהקשר זה. אוריינטציית ההתקשרות של ההורים והסבים והסבות במחקר זה נבחנה באופן בו היא תורמת לתחושות הצמיחה של כל אחד מהם.

בהתייחס לקשר שבין אוריינטציית ההתקשרות לבין הצמיחה האישית של הורים וסבים וסבות לילדים עם נכות אינטלקטואלית ניתן להניח על סמך מחקרים שבדקו הורים לילדים עם נכויות, כי ככל שההתקשרות בטוחה יותר וקיימת אמונה בכוחות האישיים וביכולת להסתייע ולקבל תמיכה מאחרים בעת מצוקה, כך גם קיימת אופטימיות לגבי היכולת להתמודד עם האתגרים שבדרך (דיסקין, 2006).

אמונות כאלו נמצאו קשורות לתהליכים של צמיחה אישית (Tedeschi & Calhoun, 1995).

במחקרים אודות הקשר בין אוריינטציית ההתקשרות של האדם ובין התמודדותו במצבי דחק נמצא כי אנשים המאופיינים ברמה גבוהה של חרדה בהתקשרות מתקשים לווסת רגשות ומחשבות שליליים במצבי לחץ, ולכן נמצאים במצוקה רבה מאוד. אנשים המאופיינים ברמה גבוהה של הימנעות בהתקשרות לא משתמשים באחרים כמקור להרגעה, במצב לחץ הם ממעיטים בהערכת המצוקה וממעטים בביטוי רגשות שליליים. תחושת המצוקה עלולה אמנם להיות מודחקת, אך היא עלולה להתבטא באופן עקיף בתלונות סומאטיות ובתחושת עוינות (Mikulincer & Florian, 1995, 1996, 1998). לעומת זאת, אנשים המאופיינים ברמה נמוכה של חרדה והימנעות מעריכים את אירוע הדחק כמאתגר יותר ומעריכים את עצמם כבעלי יכולת להתמודד ביעילות עם אירוע הדחק (Mikulincer & Florian, 1995). אנשים אלו מסוגלים להתמודד עם מצב מלחץ, מסוגלים לשאת ברגשות הלא נעימים הכרוכים בו ואף פונים לאחרים

לקבלת תמיכה. נראה כי רמה נמוכה של חרדה והימנעות מהווה "משאב פנימי" המקל על ההסתגלות ומשפר את הרווחה הנפשית בעתות מצוקה (Mikulincer & Florian, 1995, 1996, 1998).

מעבר למשאב הפנימי של התקשרות שנמצא תורם לצמיחה האישית, נודעת גם חשיבות רבה לתרומתם של משאבים חיצוניים לצמיחה האישית. בין משאבים אלו ניתן למצוא את מערכת התמיכה החברתית אשר עשויה לתרום לתחושת הצמיחה האישית (Park, 1996; Park & Fenster, 2004).

תמיכה חברתית

תמיכה חברתית מוגדרת כמבנה רב מימדי העשוי לכלול אינפורמציה רלוונטית ותחושת שייכות, אשר ניתנת לאדם באמצעות קשרים פורמאליים ובלתי פורמאליים עם יחידים וקבוצות (Wallston, Alagna, DeVellis, & DeVellis, 1983). אופי הקשרים יכול להיות מילולי או בלתי מילולי, אך חשיבותם העיקרית של קשרים אלו היא בכך שהם נתפסים כמועילים (Cohen, 1988). תמיכה חברתית עשויה לסייע לאדם בשעת לחץ, להגדיר מחדש את האירוע ולהתמקד בתוצאות חיוביות. כמו כן, היא יכולה להוות בולם זעזועים ולאפשר פיתוח אסטרטגיות התמודדות יעילות יותר. אנשים המתמודדים עם משבר עשויים לבנות לעצמם רשת של תמיכה לא פורמלית הכוללת למשל חברים ושכנים, או להמצא בקשר עם אנשי טיפול או קבוצות תמיכה פורמליות (Schaefer & Moos, 1992). תרומתה של התמיכה החברתית רבה ומשמעותית אך לאורך השנים מסתמנת מגמה המתייחסת לתמיכה חברתית כמשאב המותנה ברצון הנותן להעניקו ("תמיכה מוענקת") ובנכונות לקבלו מצד האדם הזקוק לתמיכה ("תמיכה מתקבלת"). גישה זו הרואה בקבלת התמיכה משאב חיצוני המבוסס על הדדיות מדגישה את האופן בו הפרט תופס את התמיכה המוצעת לו בהתאם למשמעויות האישיות שהוא מייחס להתנסות חברתית זו (Eckenrode, 1991).

במחקרה של פינדלר (1998), מוזכרים ארבעה מימדים מרכזיים של תמיכה :

1. מימד פורמאלי לעומת מימד בלתי פורמאלי
2. מימד פונקציונאלי לעומת מימד סטרקטוראלי
3. מימד אובייקטיבי לעומת מימד סובייקטיבי

במחקר הנוכחי ייבדקו המימד הבלתי פורמאלי, הפונקציונלי והסובייקטיבי.

מימד פורמאלי לעומת מימד בלתי פורמאלי - ישנה הבחנה בין תמיכה חברתית פורמלית לתמיכה

חברתית בלתי פורמלית. רשת התמיכה הפורמאלית כוללת בתוכה אנשי מקצוע כגון רופאים ועובדים סוציאליים, סוכנויות וארגונים רשמיים כמו בתי חולים וארגונים שמטרתם לספק עזרה מקצועית לאנשים הזקוקים לה. תמיכה מסוג זה פועלת במסגרת של חוקים ונהלים ומותאמת לרמת הנוקדות של האדם. לעומתה, רשת התמיכה הבלתי פורמאלית מהווה את הרשת החברתית האישית של האדם וכוללת קבוצות חברתיות בלתי מקצועיות כמו שכנים, חברים, קרובי משפחה, ומועדונים חברתיים (Ganster & Sherman & Lieberman, 1981; Bart, 1988).

במחקרים שונים נמצא כי לרוב קיימת העדפה של מערכות תמיכה בלתי פורמאליות על פני מערכות התמיכה הפורמאליות וישנה על פי רוב נטייה להיעזר באנשים שמערכת היחסים עמם היא קרובה, כמו בן זוג, הורים וחברים (לדרמן-מלר, 2004; Wilcox, 1986). כך נמצא במחקרים שבדקו הורים לילדים עם נכות (Trute, 2003; Findler, 2000; Smith, Oliver & Innocenty, 2001), כמו גם במחקרים שבדקו הורים לפגים (עובד, 2004; Barton, Roman, Fitzgerald & McKinney, 2002). מבין מקורות התמיכה הבלתי פורמלית, המשפחה היא הרשת הקרובה ביותר ומבין חברי המשפחה, תופסים הסבים והסבות לעיתים קרובות מקום מרכזי ברגעי משבר (מועלם-מרום, 1985; Tomlin, 1998).

מימד פונקציונאלי - המימד הפונקציונאלי של התמיכה מורכב ממדדים איכותיים שמטרתם

לבדוק באיזו מידה משרתים היחסים החברתיים פונקציות מהותיות לאדם (Cohen & Symme, 1985). מימד זה מתייחס לתכונות הרגשיות, האינסטרומנטליות והאינפורמטיביות בקבלת תמיכה (1985, Wills). חוקרים מבחינים בין תמיכה רגשית לתמיכה אינסטרומנטלית. התמיכה הרגשית מבוססת על קשר אינטימי ייחודי ומתייחסת לביטויי רגשות כמו אהבה, דאגה, תחושת שותפות וסיפוק הצרכים האישיים. התמיכה האינסטרומנטאלית מתייחסת לסיוע המוחשי ובאה לידי ביטוי בעזרה כספית, סיוע במטלות הבית, ושמירה על הילדים (Breslau, Staruch & Mortimer, 1982; Flannery, 1990).

מימד אובייקטיבי לעומת מימד סובייקטיבי - בספרות קיימת הבחנה בין תמיכה חברתית נתפסת

(perceived) לבין תמיכה חברתית ניתנת (received). כשם שמשבר אינו ניתן למדידה בקנה מידה אובייקטיבי, כך גם פונקציות התמיכה האינסטרומנטליות, האינפורמטיביות והאמוציונליות אינן יכולות להמדד באופן אובייקטיבי, מאחר והן תורמות לאדם רק כאשר הוא חש שהתמיכה שניתנה לו אכן עונה על

צרכיו (פינדלר, 1997). המושג "תמיכה נתפסת" מתייחס לאופן שבו נתפסה התמיכה על ידי המקבל: האם הוא אכן מעריך את העזרה שקיבל, האם היא ענתה על צרכיו וסיפקה לו את התמיכה לה הוא זקוק (Sarason & Pierce, 1990). כאשר האדם לא מעריך את התמיכה החברתית כזמינה, הוא לא ישתמש בה ויתרה מכך, ההתנהגויות התומכות של האחרים לא יחוו כעוזרות (Sarason, Pierce, & Sarason, 1990). בנוסף, תפיסת התמיכה מושפעת מהאמונות של האנשים בנוגע לשאלה האם אחרים נוהגים לספק עזרה או תמיכה נפשית כאשר היא נדרשת. אמונות אלו נובעות מחוויות העבר של האנשים ומהקשרים שהיו להם עם אחרים בעלי משמעות (Heller & Swindler, 1983; Ow, Tiong Tan, & Goh, 2004). ואכן, מחקרים הצביעו על כך שלעתים אף על פי שהתמיכה החברתית זמינה, קיימים מצבים בהם האדם אינו נוטה להשתמש בה, כיוון שחיפוש התמיכה מתקשר אצלם לנחיתות, לרגשות לא רצויים כלפי מספק העזרה ולתחושת תלות ופחד מדחייה (Nadler & Mayless, 1983).

כאמור, לתמיכה חברתית יש תרומה ייחודית בהתמודדות עם מצבי דחק במשפחה בכלל, ובמשפחות לילדים עם נכות אינטלקטואלית בפרט (Paczkowski & Baker, 2007; Plant & Sanders, 2002; Sung, 2002; Weiss, 2002). מבין מקורות התמיכה הבלתי פורמאליים נודעת חשיבות מיוחדת לסבים ולסבות, העשויים להוות משאב פוטנציאלי למשפחתו של הבן/הבת עם הנכות האינטלקטואלית, בשל היותם מאופיינים לרב בנסיון, זמן, תחושת מחויבות ובעלי מוטיבציה להעניק תמיכה אמוציונלית ואינסטרומנטלית (פינדלר, 2005). מהספרות עולה כי לסבים ולסבות נודעת חשיבות מיוחדת במשפחות לילדים עם נכות כמקור תמיכה חיוני ומשמעותי. עם זאת, כאמור, התמיכה נתפסת באופן שונה בקרב נותני התמיכה ומקבליה ולכן אחת ממטרות המחקר הנוכחי היא לבחון את התמיכה של הסבים והסבות כפי שהיא נתפסת על ידי כל אחד מהדורות. במחקר זה, מנקודת מבטם של הסבים תבחן תפיסת התמיכה המוענקת על ידם ומנקודת מבטם של ההורים תבחן תפיסת התמיכה המתקבלת על ידי הסבים.

תפיסת התמיכה בקרב סבים וסבות

סבים וסבות ממלאים תפקיד מרכזי בחברה המודרנית (Brennan, 1997). מרבית הסבים מגיעים לתפקיד הסבים כשהם עדיין פעילים ומעורבים בעבודה, בקריירה ובתפקידים רבים נוספים והם רואים בסבות מרכיב דומיננטי בחייהם. מאחר ותקופת הסבות התארכה, סבים וסבות זוכים לראות את נכדיהם מגיעים לבגרות ועשויים לפתח עמם קשרים ארוכי טווח בעלי משמעות עבורם ועבור נכדיהם. יש הטוענים

שיכולת הסבים והסבות למלא תפקיד משפחתי עם נכדיהם גבוהה יותר היום מאשר היתה בכל זמן אחר בהיסטוריה (Robertson, 1995 ; Uhlenberg & Hammill, 1998).

לתפקיד הסבות עשויות להיות משמעויות מגוונות. במחקרם הקלאסי של ניוגרטן וויינסטיין (Neugarten & Weinstein, 1964), מוזכרות חמש משמעויות שתפקיד הסבות עשוי להוות עבור הסב או הסבה: **סבות כמקור להמשכיות ולהתחדשות ביולוגית** - בהעניקו תחושה של חיוניות אצל הסבים ובהיותו עבורם חולייה המקשרת בין העבר לעתיד. **סבות כמימוש עצמי ותחושת סיפוק** - מאפשר לסבים לחוות הורות שנייה מוצלחת, והזדמנות לחוות הצלחה במקום שבו לעיתים נכשלו בעבר. **תפקיד של הדרכה והוראה** - מייחד את הסבים והסבות בהעברת המורשת המשפחתית. **סבות בתפקיד של תמיכה רגשית** - הבא לידי ביטוי בהענקת חום ואהבה. **סבות כתפקיד לא משמעותי** - במצב זה הקשר עם הנכדים הינו רופף והמשמעות הנתנת לחיי הסבים על ידי הנכדים קטנה מאוד.

כמו כן זיהו חוקרים אלה חמישה סגנונות של מילוי תפקיד הסבות ומעורבות בקשר עם הנכד:

סגנון פורמלי - שבו קיימת חלוקה ברורה בין תפקידי הורים וסבים וביחס למעמד הסבים במשפחה.

הסבים מתעניינים בחיי נכדיהם אך אינם מתערבים בחינוכם.

תחליף הורה - סגנון זה מתקיים כאשר הסבים ממלאים חלק ניכר מתפקידי ההורים (אם בשל העדר

הורים, או בשל היותם עובדים ברב שעות היום).

סבות שהיא בילוי והנאה - הסבים מהווים מקור הנאה ישיר בבילוי הדדי, כלומר סיפוקים הדדיים ללא

מחיצות סמכותיות.

סבות של מקור חוכמה - סגנון פטריארכלי של סבים כדמויות סמכותיות, המשמשים כמקור ידע וייעוץ

לכל המשפחה, סמכותם מתקבלת על ידי כל הצדדים בין אם ברצון או בפחות רצון.

סבות מרוחקת - בסגנון זה המעורבות רופפת ולא סדירה בחיי הנכדים, הקשר הוא בלתי רציף ומצומצם

בעיקר לארועים משפחתיים או לחגים ודפוס הקשר אינו קבוע.

החוקרים McCluskey and McClusky (2000), ציינו מספר דרכים בהם תורמים הסבים והסבות

לנכדיהם: בסיפוק תחושת בטחון ואהבה, בהענקת תחושת היסטוריה משפחתית, ביצירת קשר משמעותי

ייחודי, בעידוד ההתפתחות של הנכד בילדות ובעידוד התפתחותו הקוגניטיבית. מלבד לתפקיד שממלאים

הסבים והסבות בחיי הנכדים ציינו החוקרים גם את תרומתם להורי הנכד, תרומה שעשויה לבוא לידי

ביטוי ביכולת של הסבים והסבות להעניק לילדיהם מידע על גידול ילדים וכן בלפנות להורים זמן פנוי

לעצמם (McClusky and McClusky, 2000).

הסבות כאמור, מסמלת עבור הסבים והסבות בדרך כלל תחושה של נצחיות סימבולית, קשר בין העבר לעתיד, והמשכיות של המשפחה. ישנה ציפייה שהנכד יהיה המשך של עצמם, יפצה על אכזבות העבר, ויסייע בפתרון קונפליקטים עם ילדיהם הבוגרים. כל אלו עשויים להיקטע בעת הולדת ילד עם נכות, הסבים עשויים לחוות אכזבה ולהפגע ולחוות תהליך אבל דומה לזה שחווים ההורים (Barnett et al., 2003; Bennet and Deluca, 1996; Berns, 1980; Cho, Singe and Brenner, 2000; Gardner, 1996; Sandler and Misretta, 1998).

ראוי לציין כי לרוב ההתייחסות לבני משפחה בכלל ולסבים ולסבתות בפרט, מתמקדת בשנות חייהם הראשונות של הילדים. מחקרים שונים בדקו תגובות שכוחות של סבים וסבות ביחס לנכות הנכד בסמוך למועד קבלת האבחנה. תגובה אפשרית אחת היא הכחשת מגבלת הנכד. הכחשה זו עשויה להתבטא בהתעלמות מאבחנת הנכות ובאימוץ גישה אופטימית מוגזמת שלא תואמת את מצב הנכות כדוגמת פנטזיות על תרופות דמיוניות, או ציור תמונה בלתי ריאלית אודות המגבלה של נכדם. דוגמאות אלו עשויות לבטא את רצון הסבים לגונן על הנכד ועל הוריו (Vadasy, Fewell, & Meyers, 1986). תגובות אפשריות נוספות עשויות להיות דחק, לחץ, עצב, דיכאון וחוסר וודאות הנובעות מהיעדר אינפורמציה ותמיכה רגשית (Hatings, Thomas and Delwich, 2002; Horenby and Ashworth, 1994; Scherman, Gardner, Brown, & Schutter, 1995). הסבר אפשרי לתגובות אלה ניתן למצוא בעצם המרחק של הסבים והסבות והעובדה כי אין הם נדרשים להתמודדות יומיומית עם המגבלה של נכדם ועם הלחצים הכרוכים בגידול ילד עם צרכים מיוחדים (Harris, Handleman & Palmer, 1985). הסבים והסבות חווים תהליך אבל דומה לתהליך של הורי נכדם. תהליך זה אף עשוי להמשך זמן רב יותר, מאחר שהם חווים אותו ממרחק מסויים מהילד ומשפחתו (Vadasy, 1987; Vadasy et al., 1986).

במחקר שבדק סבים וסבות לנכדים עם צרכים מיוחדים, דווח על כך שנכות הילד חשפה את הסבים למצב מיוחד שטרם נתקלו בו או התכוונו אליו. מצב זה הביא עמו חוויות של עצב, דיכאון, דחק וחוסר וודאות. כל אלה עשויים להחמיר כאשר הסבים והסבות אינם נגישים למידע ואינם יעד לתמיכה מצד השרותים המקצועיים (Hatings, Gardner, Scherman, Mobley, Brown, & Schutter, 1994; Hatings, Thomas and Delwich, 2002). עם זאת, סבים וסבות אשר הצליחו למרות זאת להסתגל והשלימו עם הנכות של נכדם עשויים להתגייס לטובת המשפחה ולהיות שותפים בבילויים עם הנכד, במשחקים, ובפעילויות חברתיות וחינוכיות (Hornby and Ashworth, 1994; Scherman, Gardner, Brown, & Schutter, 1995).

מעורבות הסבים והסבות עשויה לבוא לידי ביטוי בתמיכה אמוציונלית ובתמיכה אינסטרומנטאלית. במישור האמוציונלי- בגילוי רגשות בעידוד, בהקשבה ובקבלה ללא תנאי את הנכד. במישור האינסטרומנטלי- בסיוע כספי, בטיפול פיזי ורפואי בילד, בהשתתפות בקבלת החלטות, ובשמירה על הנכדים בעת הצורך (פינדלר, 2009; Trute, 2003; Findler, 2000; Katz & Kessel, 2002). מטבע הדברים, התמיכה המוענקת נחוות ונתפסת באופן שונה על ידי הסבים והסבות לעומת תפיסתם של ההורים, מקבלי התמיכה.

תמיכת הסבים והסבות על פי תפיסת דור הביניים

מדיווחי הורים עולה שסבים וסבות משמשים מרכיב יציב ומשמעותי במשפחות בכלל ובקרב הורים לילדים עם נכויות בפרט (Findler, 2000). הורים לילדים עם צרכים מיוחדים, מעידים במחקרים שונים כי לתמיכתם של הסבים והסבות חשיבות רבה (Baranowski & Schilmoeller, 1999; Findler, 2000; Heller, Heish & Rowitz, 2000; Trute, 2003; Green, 2001; 2000), תמיכה זו תרמה לאיכות החיים של ההורים (Davis & Gavidia-Payne, 2009), סייעה להפחתת הדחק אצל האימהות (Hiebert- Murphy, Worthington, & Trute, 2008) ותרמה להסתגלותן הנפשית והזוגית של אימהות לילד עם נכות (פינדלר, 1997). כאמור, תמיכת הסבים והסבות באה לידי ביטוי במישור האמוציונלי ובמישור האינסטרומנטלי (Findler, 2000). מעורבותם באה לידי ביטוי בעצם המצאותם לצד ילדיהם, בתמיכה ובדאגה, בנוכחות ובמתן עצות לא שיפוטיות, כל אלה תוך אמונה תקווה ואופטימיות (Hall, 2004; Katz & Kessel, 2002; Mirfin-Veitch, Bray & Watson, 1996). במישור האינסטרומנטלי, תמיכת הסבים כוללת סיוע בשמירה על הנכדים האחרים, קניות, שליחויות, סיוע כספי, קשר עם הקהילה לטובת צרכי המשפחה ומתן הפוגה להורים מהמרוץ היומיומי (Able-Boone & Stevens, 1994; Gardner et al., 1994). במחקרה של מירפין- וויץ ועמיתה (Mirfin-Veitch et al., 1997) בקרב משפחות לילדים עם נכות, נבחנה התמיכה החברתית מנקודת המבט של ההורים ומנקודת המבט של הסבים והסבות. נמצא כי, ברוב המשפחות (75%), הסבים והסבות העניקו תמיכה אמוציונלית ותמיכה אינסטרומנטלית. על פי דיווחי ההורים, התמיכה האינסטרומנטלית באה לידי ביטוי בזמינות יומיומית של הסבים ובסיוע בשמירתם לנכד הפגוע או לנכדים האחרים. ההורים טענו שהם סומכים רק על הסבים והסבות, ושישנה תחושה שרק

הם באמת יכולים להבין את צרכי הנכד ולטפל בו. סיוע אינסטרומנטלי נוסף שהוזכר כחיוני והכרחי להתמודדות המשפחה ולהסתגלותה, היה הסיוע הכספי והעזרה בביצוע עבודות הבית. התמיכה האמוציונלית נמצאה אף היא חשובה, הסבים והסבות התגייסו מרגע האבחנה, עודדו ונחמו ונתנו מרחב לילדיהם, ללא שיפוטיות. במחקר דווח על כך שחלק מההורים חווה את הסבים והסבות כחבל הצלה ושהקשבה, התמיכה, הקבלה והאהבה ללא תנאי היו לעזר רב. בקרב 25% מהמשפחות במחקר דווחו ההורים על היעדר תמיכה מסיבות שונות כמו ריחוק וחוסר מעורבות. ההורים במקרה זה הביעו אכזבה ותחושת החמצה על כך שהוריהם לא הוו עבורם מקור לתמיכה.

מהספרות עולה כי התמיכה האמוציונלית הניתנת על ידי הסבים והסבות, נתפסת בעיני ההורים כרבה ומשמעותית יותר לעומת התמיכה האינסטרומנטלית (Hornby & Ashworth, 1994; Trute, 2003).

. במחקרים שבחנו את תרומת התמיכה האמוציונלית והאינסטרומנטלית להסתגלות הורים לילדים עם צרכים מיוחדים, נמצא כי מנקודת המבט של ההורים כמו גם מנקודת מבטם של הסבים והסבות, התמיכה האמוציונלית נתפסה כחשובה ורבה יותר מזו האינסטרומנטלית. במחקרים שונים נמצא שאמהות ואבות העידו על רווחה נפשית גבוהה יותר ופחות סמפטומים של דכאון והרגשת דחק, כאשר קבלו תמיכה אמוציונלית (Baranovsky & Schilmoeller, 1999; Findler, 2000; Trute, 2003). אחד ההסברים לממצא זה נעוץ בכך שתמיכה אינסטרומנטלית קל יותר לקבל גם מאנשים עמם הקשר פחות אינטימי, שלא כמו תמיכה אמוציונלית שנעים יותר לקבל מאנשים קרובים, עמם חשים הזדהות ושותפות. במובן הזה האינטימיות הייחודית שחולקים ההורים עם הסבים והסבות מאפשרת חשיפה אשר לא תמיד מתאפשרת מול מקורות תמיכה אחרים (פינדלר, 1998).

בספרות קיימת מגמה מעורבת בהתייחס לקשר בין תמיכתם של הסבים והסבות לבין הסתגלותה של המשפחה לילד עם נכות. כיוון שלילי מתבטא במחיר אותו נדרשים ההורים לשלם עקב מעורבות הסבים והסבות למשל, כאשר ישנה התכחשות לבעיית הילד או התערבות יתר בחיי המשפחה הגרעינית (Seligman, 1991; Seligman, Goodwin, Paschal, Applegate, & Lehman, 1997). כיוון חיובי, לעומת זאת, מתבטא בתרומת הסבים והסבות להסתגלות בתחומים שונים, ביניהם הסתגלות נפשית, תפקוד זוגי ותפקוד הורי (פינדלר, 1998; Davis & Gavidia-Payne, 2009).

בצד המשאב החיצוני של תמיכה קיים משאב חיצוני נוסף של המשפחה ויחסיה שאף הוא עשוי לתרום לצמיחה האישית של הורים וסבים וסבות לילדים עם נכות אינטלקטואלית. משאב זה נבחן במחקר הנוכחי על ידי הלכידות המשפחתית והסתגלות המשפחה לשינויים.

לכידות משפחתית

קשרים בינדוריים הינם קשרים המתקיימים בדרך כלל במסגרת המשפחה. תקשורת בינדורית מכונה תכופות "סולידריות" והיא מורכבת ממימד כמותי המתייחס לשכיחות הקשר, וממימד איכותי המתייחס למידת הרגש החיובי בקשר הבינדורי (Aizenberg & Treas, 1985; Bengtson, Cutler, 1985; Mangen & Marshall, 1985).

אחד המודלים המרכזיים העוסקים ביחסי משפחה בכלל, וביחסים בינדוריים בפרט, הינו המודל הסירקומפלקסי. המודל הוצג על ידי אולסון ועמיתיו (Olson, Russel & Sprenkle, 1983) ופותח על בסיס הגישה המערכתית הכללית, שלפיה המשפחה נתפסת כמורכבת מפרטים. הטענה היא, כי האקלים המשפחתי בו מתפקד הפרט משפיע על דפוס התנהגותו, על הסתגלותו ועל בריאותו הנפשית והפיזית (טייכמן, ברג, הריס ובלמוט, 1987; מינושין, 1982; McCubbin & Patterson, 1983).

למודל שני מימדים: **לכידות משפחתית והסתגלות לשינוי**, אשר באמצעותם ניתן ללמוד על אופן התמודדות משפחות עם אירועי לחץ. "**לכידות משפחתית**" משקפת את דרגת הקשר או הפירוד הרגשי בין בני המשפחה הבאים לידי ביטוי בגבולות, בקואליציות המתקיימות בין חברי המשפחה, במשך הזמן המשותף, במרחב, בקבלת החלטות, בהתעניינות ובבילוי הזמן הפנוי. "**הסתגלות לשינויים**" ממשקפת את רמת הגמישות ואת יכולתה של המערכת המשפחתית להשתנות בתגובה ללחצים סביבתיים והתפתחותיים. גמישות זו באה לידי ביטוי באסרטיביות, בפיקוח, במשמעת, בסגנון משא ומתן ובחלוקת תפקידים במשפחה.

ארבע הרמות של הלכידות עשויות לבוא לידי ביטוי במשפחה מנותקת, משפחה מופרדת, משפחה קשורה ומשפחה סבוכה בעלת מעורבות יתר. ארבע הרמות של מימד ההסתגלות לשינויים הן: משפחה נוקשה, משפחה מובנית, משפחה גמישה ומשפחה כאוטית. מקומה של המשפחה בכל אחד משני המדדים הרציפים הללו, ילמד במידה רבה על אופן תפקודה (טייכמן ועמיתיה, 1987).

שתי הנחות נגזרות ממודל זה, **האחת**, איזון בלכידות המשפחתית ובגמישות יאפשר למשפחות תפקוד טוב יותר לאורך שלבי החיים. משפחות אלה עשויות להגיע להסתגלות טובה יותר בהשוואה למשפחות שאינן מאוזנות במימדים אלה. **השניה**, מיומנויות תקשורת טובות במשפחות מאוזנות, מאפשרות שינוי וויסות של רמת הלכידות והסתגלות לשינוי באופן יעיל יותר (Olson, 1993).

למרות חשיבותם של שני מרכיבי היחסים במשפחה, תיאורטיקנים רואים בלכידות המשפחתית את המרכיב העיקרי והמרכזי לתפקוד יעיל של המשפחה בחיי השגרה ובעת משבר (Green, Harris, 1991; Forte, & Robinson, 1991). על פי אולסון (Olson, 1988), רמה מאוזנת של לכידות הינה אופטימאלית

לתפקוד המשפחתי ולהתפתחות הפרט בתוכה, ואילו הרמות הקיצוניות – הנמוכה והגבוהה – יעילות פחות. אולסון מוצא תימוכין לכך במחקריו, בהם נמצא כי במשפחות מאוזנות יש פחות דחק ושביעות רצון רבה יותר מחיי הנישואין, מהמשפחה ומאיכות החיים.

תאורטיקנים אחרים מתייחסים ליחסי המשפחה כאל משאב חיצוני, כח הסתגלותי המשפיע על תפקוד היחיד ועל תפקוד המשפחה, הן בחיי היום יום והן במצבי דחק ומשבר (Moos & Moos, 1976; Russel, 1997). כך למשל, במחקרים שבדקו את הקשר שבין תחושת קרבה, סיפוק ולכידות משפחתית לבין הענותו של הפרט לטיפול רפואי, בקרב חולים במחלות כרוניות שונות, נמצא כי הרמוניה משפחתית, יציבות ולכידות משפחתית, היו המנבאים החזקים ביותר להיענות החולים לטיפול, כמו גם לתפקוד כללי טוב יותר (Leventhal, Diefenbach & Leventhal, 1992; Shelbourne, Hays, Ordway, DiMatted, & Kravitz, 1992).

במחקר שנערך בקרב 97 זוגות הורים לשלישיות מתחת לגיל 3, נמצא מימד הלכידות כדומיננטי יותר ממימד הגמישות. מבין השניים, מימד הלכידות תרם להתמודדות הנפשית והמשפחתית נוכח גידול שלישייה (בלומנטל, 1996). במחקר אחר, אשר נערך בקרב 31 משפחות שלהן בנות בגיל ההתבגרות, נמצא כי משפחות מלוכדות התמודדו עם המשימות ההתפתחותיות ועם פתרון המשברים בצורה טובה יותר (Russel, 1997).

נראה כי רמה מאוזנת של לכידות מתאפשרת בעת תפקוד תקין במשפחה וכשישנם יחסים טובים בין ההורים לילדיהם וזו בתורה תורמת ליכולת להעניק ולקבל תמיכה מבני המשפחה. כך, במחקר שבחן את היחסים במשפחה בקרב הורים ובניהם הבוגרים, אשר מקיימים ביניהם קשרים סדירים של תמיכה אמוציונאלית ואינסטרומנטלית, נמצא כי איכות יחסי המשפחה קשורה באופן חיובי לתחושת הרווחה של כל אחד מהדורות. כמו כן, במשפחות אלה דווח כי הורים ובניהם הבוגרים מהווים מקור חשוב לתמיכה חברתית, אחד עבור השני (White & Edwards, 1990).

במצבים בהם משפחה נדרשת להתמודדות עם משברים, היחסים המשפחתיים עשויים לעמוד

במבחן. מחקרים אשר בחנו יחסים בינדוריים במצבי משבר של לידת פג (Feldman, Nash, & Aschenbrenner, 1983) או של ילד עם נכות (Mirfin-Veitch, Bray, & Watson, 1996), הבחינו בין שני סוגים של משפחות: משפחות אשר התאפיינו ביחסים בינדוריים טובים ומספקים טרם האירוע, לעומת משפחות בעלות עבר של קונפליקטים משפחתיים בלתי פתורים או יחסים מרוחקים בין הורים לילדיהם. בקרב משפחות עם הסטוריה של יחסים משפחתיים טובים, נמצאה אוריינטציה משפחתית והסתגלות בינאישית טובה יותר של חברי המשפחה לאירוע המשברי. לעומתן, במשפחות עם עבר של קונפליקט נמצא

קושי רב בתמיכה הבינדורית בעת התמודדות עם משבר. סבים וסבות לילדים עם נכויות תיארו את יחסיהם עם ילדיהם על רצף של רמת מעורבות. סבים וסבות מעורבים יותר התאפיינו במתן תמיכה רגשית ואינסטרומנטאלית מועילה לילדיהם ולנכדיהם, בעוד שסבים וסבות מעורבים פחות לא סיפקו לילדיהם ולנכדיהם את התמיכה המצופה.

הספרות מצביעה על כך שהיסטוריית היחסים המשפחתיים, עוד בטרם נולד הילד, היא הגורם המשפיע על מידת המעורבות ולא נכות הנכד או חומרת הנכות. היסטוריה של קרבה ואינטימיות בין הסבים והסבתות לבין ההורים, לפני הולדת הנכד, שימשה קרקע פורייה לקבלת הסבים את הנכד עם הנכות ללא סייג. לעומת זאת, היסטוריית יחסים שהתאפיינה בריחוק, קור וחוסר פתיחות הובילה לניכור, ריחוק וחוסר עזרה נוכח לידת ילד עם נכות (Mirfin-Veitch, Bray & Watson, 1996). במחקרה של בנדט (2006), אשר השווה בין סבים וסבות לפגים לבין סבים וסבות לתינוקות שנולדו במועד מצא כי הראשונים חשו כי משפחתם הסתגלה טוב יותר לשינויים בהשוואה לסבים וסבות לתינוקות שנולדו במועד. יתכן שההסתגלות הטובה יותר בקרב סבים וסבות אלו, היא תוצאה של הגמישות אותה נדרשו לגלות נוכח השינויים והדרישות הבאים עם הולדת נכד פג. במחקר אחר (פינדלר, 2009), המשווה יחסי משפחה בקרב סבים וסבות לנכדים עם וללא נכות אינטקטואלית, לא נמצא הבדל בין שתי הקבוצות ברמת הלכידות המשפחתית. עם זאת, לכידות משפחתית טובה תרמה לצמיחה רבה יותר. אחת הסבתות במחקר העידה שה"משפחתולוגיה", כלומר הנכדים, הבנות, החום והאהבה הניתנים, הם אלה שחזקו את המשפחה.

המחקר הנוכחי

נוכחות ילד עם נכות מזמנת למשפחתו התמודדות ממושכת הנושאת אופי של משברים ולחצים (Britner et al., 2003; Kazak & Christakis, 1994). בצד הקשיים והאתגרים הקיימים במציאות ייחודית זו, נוצרת גם הזדמנות להוכיח בכוחות וביכולות ועקב כך אף לצמוח (Hastings & Taunt, 2002; Hastings et al., 2005). הוריו של הילד עם הנכות זקוקים למערכות תמיכה חברתיות אשר יסייעו להם להתמודד עם האתגרים הכרוכים בגידול ילד עם נכות אינטלקטואלית. מבין מערכות התמיכה הקיימות, סבים וסבות עשויים להוות מקור תמיכה חשוב בשל תחושת המחויבות המשפחתית, אפשרויות התמיכה הכלכלית, ניסיונם בגידול ילדים והשותפות הרגשית אותה הם חשים לרוב. מעורבות הסבים והסבות עשויה לבוא לידי ביטוי בתמיכה רגשית ובתמיכה אינסטרומנטאלית (פינדלר, 2005, 2009). תפיסת

התמיכה של הסבים והסבות על ידי כל אחד מהדורות הינה סובייקטיבית ומושפעת מגורמים פנימיים וחיצוניים שונים. לכן, חשוב לבחון את תפיסותיו של כל דור ולבחון את הדומה והשונה בתפיסות אלה. הספרות אשר נסקרה מצביעה על מרכזיותם של שלושה משאבים אשר קשורים להתמודדות עם משבר כדוגמת נוכחות ילד עם נכות במשפחה: **אוריינטציית ההתקשרות** המוגדרת כמשאב פנימי. **ותמיכה חברתית ויחסי משפחה**, המוגדרים כמשאבים חיצוניים,

מטרת המחקר הנוכחי היא לבחון את תרומתם של המשאב הפנימי של התקשרות והמשאבים החיצוניים של תמיכה מוענקת (סבים וסבות) ומתקבלת (הורים) ותפיסת יחסי משפחה לצמיחה האישית בקרב הורים וסבים וסבות לילדים עם נכות אינטלקטואלית.

השערות המחקר:

1. ימצא הבדל בין דור ההורים לדור הסבים במידת הצמיחה האישית: בקרב דור ההורים הצמיחה תהיה רבה יותר מאשר בקרב הסבים והסבות.
2. לא ימצאו הבדלים בין דור ההורים לבין דור הסבים:
  - א. ברמות התמיכה האמוציונאלית והאינסטרומנטלית המוענקות לרמות התמיכה המתקבלות.
  - ב. ברמות ההמנעות והחרדה בהתקשרות.
  - ג. בתפיסתם את רמת הלכידות וההסתגלות לשינוי במשפחה.
3. רמת התמיכה האמוציונאלית המוענקת והמתקבלת תהיה גבוהה יותר מרמת התמיכה האינסטרומנטלית המוענקת והמתקבלת בקרב שני הדורות.
4. ימצא קשר בקרב שני הדורות בין רמת ההמנעות והחרדה בהתקשרות לבין יחסי המשפחה, התמיכה החברתית המוענקת והמתקבלת והצמיחה האישית. ככל שרמות ההמנעות והחרדה בהתקשרות תהיינה נמוכות יותר:
  - א. רמות הלכידות וההסתגלות לשינוי תהיינה גבוהות יותר.
  - ב. רמות התמיכה האמוציונאלית והאינסטרומנטלית המוענקות והמתקבלות תהיינה גבוהות יותר.
  - ג. רמת הצמיחה האישית תהיה גבוהה יותר.
5. ימצא קשר בקרב שני הדורות בין טיב יחסי המשפחה לבין התמיכה החברתית המוענקת והמתקבלת והצמיחה האישית. ככל שתפיסת יחסי המשפחה תאופיין ברמות גבוהות יותר של לכידות והסתגלות לשינויים:

א. רמת התמיכה החברתית המוענקת והמתקבלת תהיה רבה יותר.

ב. רמת הצמיחה האישית תהיה גדולה יותר.

6. ימצא קשר בין התמיכה החברתית לבין הצמיחה האישית. ככל שהתמיכה החברתית המוענקת

והמתקבלת תהיה רבה יותר, כך הצמיחה האישית תהיה רבה יותר בקרב שני הדורות.

7. תבדק תרומתן הייחודית והמשולבת של ההמנעות והחרדה בהתקשרות, רמת התמיכה החברתית

המוענקת והמתקבלת, תפיסת הלכידות וההסתגלות לשינוי לצמיחתם האישית של ההורים והסבים

והסבות במשפחות עם ילדים עם נכות אינטלקטואלית.

שיטה

נבדקים

במחקר השתתפו 66 סבים וסבות (10 סבים ו- 56 סבות) ו- 66 הורים (18 אבות ו- 48 אמהות) לילדים עם נכות אינטלקטואלית קל- בינוני, בגילאים 10-16. טווח הגילאים של דור ההורים נע בין 31-50, $M= 40.88$, $SD= 6.45$, וטווח הגילאים של דור הסבים הוא 50-89, $M= 65.58$, $SD= 7.41$. התפלגות המאפיינים האישיים של ההורים והסבים והסבות מוצגת בטבלה מס' 1 מהטבלה עולה כי מרבית ההורים והסבים נשואים, מרביתם מדווחים על בריאות ממוצעת ועל מצב כלכלי ממוצע. בדור הסבים, מספר הסבים העובדים במשרה מלאה דומה למספר הסבים שאינם עובדים כלל, ואחוז נמוך יותר מהסבים עובד במשרה חלקית. לעומת זאת, מרבית ההורים עובדים במשרה מלאה.

34.8% מההורים בעלי השכלה תיכונית, 31.8% בעלי השכלה מקצועית, 30.3% אקדמאים ו- 3% בעלי השכלה יסודית. בדור הסבים 39.4% הינם בעלי השכלה תיכונית, 27.3% מקצועית, 15.2% אקדמאית ו- 18.2% מהסבים הינם בעלי השכלה יסודית.

בדור ההורים ישנם יותר נבדקים המגדירים עצמם חילוניים (66.7%) מאשר אלה המגדירים עצמם מסורתיים (25.8%), ומאלה המגדירים עצמם דתיים (7.6%). בדור הסבים 50% חילוניים, 39.4% מסורתיים, ו- 10.6% דתיים.

בדור הסבים נבדקו בין היתר שני מאפיינים נוספים: הקרבה והנגישות לבית הנכד ומיקום הנכד במשפחה (בכור, צעיר או אחר). מהטבלה עולה כי מרבית הסבים (62.1%) דווחו על כך שדרכי הגישה לבית הנכד הן נוחות, 33.3% דווחו כי דרכי ההגעה הן סבילות, ואילו, 4.5% טענו כי אופן ההגעה לבית הנכד הוא קשה. כמו כן נמצא כי מרבית הנכדים עם הפיגור השכלי הם בכורים 40.9%, ו- 25.8% הם הצעירים ביותר.

טבלה מס' 1: התפלגות דור ההורים ודור הסבים לפי מאפיינים אישיים

דור הסבים		דור ההורים		ערכים	מאפיינים
%	N	%	N		
84.8	56	72.2	48	נשים	מגדר
15.2	10	27.3	18	גברים	
63.6	42	68.2	45	נשוי	מצב משפחתי
36.4	24	31.8	21	לא נשוי	
18.2	12	3.0	2	יסודית	השכלה
66.7	44	66.6	44	על יסודית	
15.2	10	30.3	20	אקדמאית	
60.6	40	93.9	62	עובד	תעסוקה
39.4	26	6.1	4	לא עובד	
3.0	2	9.1	6	מעל הממוצע	הכנסה
65.2	43	53.0	35	ממוצע	
31.8	21	37.9	25	מתחת מהממוצע	
18.2	12	7.6	5	מעל הממוצע	בריאות

57.6	38	59.1	39	ממוצע	
24.2	16	33.3	22	מתחת מהממוצע	
50.0	33	66.7	44	חילוני	דת
50.0	33	33.4	22	דתי	

כלים

במחקר נעשה שימוש בחמישה שאלונים: פרטים אישיים, אוריינטציית ההתקשרות, יחסי משפחה, תמיכה חברתית וצמיחה אישית. להלן פירוט כל אחד משאלונים אלה.

שאלון פרטים אישיים: השאלון כלל פרטים אישיים של הסבים והסבתות, ההורים והילדים כמו: מגדר, מצב משפחתי, מצב בריאותי, מצב כלכלי, תעסוקה, רמת דתיות ועוד. בשאלוני הסבים נוספו פריטים המתייחסים לרמת הקרבה והנגישות לבית הנכד ומיקום הנכד בין יתר הנכדים (בכור, צעיר או אחר).

שאלון התקשרות - Experiences in Close Relationships Scale (Brannen, et al., 1988): שאלון זה בוחן ממדים של חרדה והימנעות בהתקשרות אצל מבוגרים בקשר לרגשות, מחשבות והתנהגות בסיטואציה של יחסים עם אנשים משמעותיים. השאלון תורגם ע"י מיקולינסר ופלוריאן (2000) ותוקף על ידם במדגם ישראלי. השאלון המקורי מורכב מ 36 פריטים. במחקר הנוכחי נעשה שימוש בגרסה המקוצרת המורכבת מ 24 פריטים מתוכם 12 מבטאים את מימד ההימנעות ו 12 את מימד החרדה. בהגדים השונים הנבדק מתבקש לדרג את עצמו בסקלה שבין 1-7 ביחס למידת הסכמתו עם ההיגדים (1 = מאוד לא מסכים/ה, 7 = מאוד מסכים/ה). ההתקשרות בשאלון זה מבוטאת על ידי שני מימדים - הימנעות (פריטים אי זוגיים) וחרדה (פריטים זוגיים). פריטי מימד החרדה כוללים משפטים כגון: "אני מודאג מכך שאנטש", "אני דואג לגבי מערכת היחסים שלי". ציון גבוה במימד זה מעיד על חרדה גבוהה בהתקשרות. לעומת זאת, הפריטים של מימד ההימנעות כוללים משפטים כגון: "קשה לי להיות תלוי באנשים אחרים", "אני מנסה להמנע מלהתקרב יותר מידי לאנשים אחרים". ציון גבוה במימד ההימנעות מצביע על נטייה גבוהה להימנע מקשר קרוב עם אחרים. מחברי השאלון מדווחים על אלפא של קרונברך = 0.82 לגבי מימד

החרדה ו- 0.83 לגבי מימד ההימנעות. במחקר הנוכחי במדד ההימנעות בדור ההורים אלפא של קרונבך 0.82 ובמדד החרדה 0.86. בדור הסבים נמצאה אלפא של קרונבך = 0.80 במדד ההימנעות ו- 0.89 במדד החרדה.

הציון במדדים אלה נעשה על פי ממוצע הערכות הפריטים בכל מדד. כך שטווח הציונים הוא 1 עד 7, ככל שהציון גבוה יותר הנבדק מאופיין ברמה גבוהה יותר של חרדה או המנעות בהתקשרות.

שאלון להערכת יחסי משפחה – Olson,) Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scales

(Russel, & Spenkle, 1980): שאלון זה משמש לבחינת רמת הלכידות וההסתגלות לשינויים של המשפחה. במחקר הנוכחי נעשה שימוש בגרסה השלישית של השאלון, שהיא הקצרה ובעלת המהימנות הגבוהה ביותר בהשוואה לגרסאות הקודמות (Olson, Portner, & Lavee, 1985). השאלון מורכב מ-20 פריטים, באמצעותם מתבקשים הנבדקים לתאר את הרגשות, את התפקוד המשפחתי ואת אופי החיים המשותפים של משפחותיהם, השאלון בוחן שני מדדים: 10 פריטים מתייחסים ללכידות המשפחתית, לדוגמא: "בני המשפחה הרגישו קרבה זה לזה", "בני המשפחה הרגישו קרבה לשאר חברי המשפחה יותר מאשר לאנשים מחוץ למשפחה" ו-10 פריטים מתייחסים להסתגלות לשינויים, לדוגמא: "הכללים השתנו מידי פעם במשפחה שלנו", "המשפחה שלנו ניסתה דרכים חדשות לטפל בבעיות". הפריטים מדורגים על ידי המשיב על סולם בן 5 דרגות (1 = "כמעט אף פעם" = 5 = "כמעט תמיד").

מחברי השאלון מדווחים על מהימנות אלפא של קרונבך 0.77 עבור מימד הלכידות המשפחתית, 0.62 עבור מימד ההסתגלות לשינויים ו- 0.87 עבור הציון הכללי (Olson et al., 1985). מתרגמי השאלון לעברית, דרורי וטייכמן (1990), מדווחים על עקביות פנימית בטווח של 0.67 - 0.85. במחקר הנוכחי, בדור ההורים במדד הלכידות המשפחתית נמצאה אלפא של קרונבך = 0.91 ובמדד ההסתגלות לשינויים = 0.83. בדור הסבים נמצא כי אלפא של קרונבך במדד הלכידות המשפחתית היא 0.89 ובמדד ההסתגלות 0.80.

הציון במדדים אלה נעשה לפי סכום הערכות הפריטים המשתייכים לכל אחד משני הממדים, כך שטווח הציונים הוא 10 עד 50, בכל אחד מן המימדים ככל שהציון גבוה יותר הלכידות המשפחתית וההסתגלות לשינוי גבוהות יותר.

שאלון תמיכה אמוציונאלית ואינסטרומנטאלית - (Dunst, et al., 1988) Support Functions Scale

התמיכה של הסבים והסבות לילדיהם, נבדקה באמצעות שאלון להערכת תמיכה פונקציונאלית של סבים וסבות אשר תורגם והותאם על ידי פינדלר (1997). שאלון זה בוחן שני סוגי תמיכה והותאם במחקר

הנוכחי לגרסה המיועדת להורים הבודקת כיצד הם מעריכים את **תמיכה שהם מקבלים** מהוריהם ולגרסה נוספת המיועדת לסבים ולסבות הבודקת כיצד הם מעריכים את **התמיכה שהם מעניקים** לילדיהם. התמיכה האינסטרומנטאלית המוענקת והמתקבלת מתבטאת בעזרה בהסעות או עזרה בשמירה על ילדים נוספים, והתמיכה אמוציונאלית המוענקת והמתקבלת מתבטאת ביכולת לשוחח, לעודד, לבטא אכפתיות וכו'. השאלון מורכב מ 22 פריטים. 10 בתחום האינסטרומנטאלי, לדוגמא בשאלוני ההורים: " האם אביך/אמך עוזרת לך בהסעות?", "האם אביך/אמך עוזרת לך בעבודות הבית בעת הצורך?", " ובשאלוני הסבים: " האם אתה עוזרת לבנך/בתך בהסעות?", " האם אתה עוזרת לבנך/בתך בעבודות הבית בעת הצורך?". ו-12 בתחום האמוציונאלי, לדוגמא בשאלוני ההורים: " האם אתה מרגישה נוח לכעוס בנוכחות אביך/אמך?", " האם אתה מרגישה שלאביך/אמך אכפת ממך?", " ובשאלוני הסבים: " האם בנך/בתך מרגישה נוח לכעוס בנוכחותך?", " האם לדעתך בנך/בתך מרגישה שאכפת לך ממנו/ה?". סולם התשובות הוא בעל שבע דרגות (1=אף פעם, 7= תמיד).

במחקר הנוכחי בבדיקת העקביות הפנימית אצל ההורים נמצאה אלפא של קרונבך = , 0.94 במימד האמוציונאלי ו 0.89 במימד האינסטרומנטלי . בדור הסבים נמצא 0.95 במימד האמוציונאלי ו 0.92 במימד האינסטרומנטלי.

הציון במדדים אלה נעשה על פי ממוצע הערכות הפריטים המשתייכים לכל אחד משני מימדי התמיכה, כך שטווח הציונים הוא 1 עד 7, ככל שהציון גבוה יותר כך התמיכה רבה יותר ולהיפך. מתאמי פירסון לבדיקת הקשרים בין התמיכה האמוציונאלית לאינסטרומנטלית בקרב ההורים ובקרב הסבים בנפרד הצביעו על מתאמים גבוהים וזהים בין המדדים, בקרב ההורים $r= 0.71, p < 0.001$, ובקרב הסבים $r= 0.71, p < 0.001$. על כן נבנה גם מדד כללי של תמיכה להורים ולסבים.

שאלון צמיחה ממשבר – (Tedeschi & Calhoun, 1996) Stress Related Growth Inventory : שאלון זה תורגם על-ידי בן שלמה (2001). השאלון מתייחס לתוצאות החיוביות העשויות להתרחש בעקבות משבר, והוא כולל 21 פריטים המתבססים על דיווח עצמי. המשיב מתבקש לציין לגבי כל היגד מהי המידה בה התרחש שינוי זה בחייו בעקבות נוכחות ילד עם פיגור שכלי במשפחה, לדוגמא: " אני מקבלת יותר את הצורך שלי באחרים ", " יש לי תחושה חזקה יותר שאני יכולה לסמוך על עצמי ". התשובות ניתנות על סולם בן 6 דרגות, כשדרגה 0 מייצגת את התשובה "בכלל לא" ודרגה 5 מייצגת את התשובה "במידה רבה מאוד". לכל נבדק מחושב ציון ממוצע לגבי תשובותיו בפריטי השאלון. ציון גבוה יותר מציין תחושה

גבוהה של צמיחה. המהימנות הפנימית של הכלי שנמדדה על-ידי Tedeschi & Calhoun (1996) הייתה אלפא של קרונבך 0.90.

במחקר הנוכחי, נמצא אלפא של קרונבך = 0.87 בדור ההורים ו 0.93 בדור הסבים. חישוב ציון הצמיחה נעשה על פי ממוצע הערכות הנבדק ב 22 פריטי השאלון. כך שטווח הציונים נע בין 0 ל- 5, ככל שהציון גבוה יותר תחושת הצמיחה גבוהה יותר.

הליך

איסוף הנתונים התבצע ע"י פנייה למשפחות אשר ילדיהן לומדים במסגרות החינוך השונות לפיגור קל ובינוני באזורים שונים בארץ. הפנייה לבתי הספר נעשתה לאחר קבלת היתר מהמדען הראשי במשרד החינוך. בתחילה נעשתה פנייה טלפונית למנהלי המסגרות החינוכיות ובהמשך נקבעה פגישה עם המנהלים שהסכימו לאפשר את ביצוע המחקר במסגרתם. מטרת הפגישה הייתה להסביר את מטרות המחקר וחשיבותו, לתאר את אופן ההקפדה על כללי האתיקה ולתאם את הדרך הנוחה והמתאימה ביותר עבור המסגרת להעברת השאלונים. מנהלי המסגרות החינוכיות, אשר הסכימו לשתף פעולה עם המחקר במסגרתם, פנו להורים באמצעות דף הסבר המתאר ומסביר בקצרה את המחקר ומבקש את הסכמתם להשתתף וכמו כן פנייה להורים לשם שיתוף פעולה ומענה על השאלונים. הפנייה, שנעשתה במחקר הנוכחי, היא לשני הדורות במשפחה- הורים לילדים עם פיגור שכלי קל ובינוני והורים (הסבים והסבתות של הילדים). במסגרת המחקר נעשתה פנייה ל 51 בתי ספר ברחבי הארץ, מתוכם הסכימו לשתף פעולה 12 מסגרות חינוכיות.

ההורים קיבלו מעטפות ובהם שאלון עבור אחד ההורים, במעטפה נפרדת, ושאלון עבור הסבא או הסבתא (של אותו הורה אשר ימלא את השאלון), במעטפה נפרדת גם כן. באופן זה למעשה, לא היתה הכוונה למגדר מסויים. בכל ערכה צורף הסבר על המחקר, כאשר מטרת המחקר הוגדרה כתפיסת תפקיד הסבים והסבות במשפחות לילדים עם פיגור שכלי. לנבדקים הובהר כי השאלון מיועד למטרות מחקר וכי סודיות התשובות מובטחת. השאלונים לרוב היו זהים (פרט לשאלון התמיכה שהותאם להורים ולסבים ולמספר פריטים בשאלון הפריטים האישיים) וכללו שאלון התקשרות, לכידות משפחתית והסתגלות לשינויים, צמיחה, פרטים אישיים ושאלון תמיכה אמוציונאלית ואינסטרומנטאלית. שאלון התמיכה כאמור, הותאם לכל דור, כאשר הסבים התבקשו להעריך את התמיכה שהם מעניקים לילדיהם, וההורים נתבקשו להעריך את התמיכה שהם מקבלים מהוריהם. המחקר נערך תוך הקפדה על סודיות ואנונימיות. כמו כן בעת הצורך נקבעו פגישות עם ההורים והסבים על מנת להקל על החזרת השאלון.

תוצאות

בפרק זה יובאו ממצאי המחקר בשלושה חלקים. **בחלק הראשון** יוצגו תיאורם של מדדי המחקר השונים וכן יוצגו ממצאים בהתייחס להבדלים בין דור ההורים לדור הסבים, בין אמהות לבין האבות ובין סבים לבין סבתות. **בחלק השני** יובאו ממצאים המתייחסים לקשרים שבין מדדי ההתקשרות, תמיכה אמוציונאלית ואינסטרומנטלית ויחסי המשפחה לבין צמיחה בקרב שני הדורות. **בחלק השלישי**, יוצגו ניתוחי רגרסיה להסבר השונות של הצמיחה בקרב ההורים והסבים והסבתות.

תיאור משתני המחקר

במחקר נבדקו מדדים בתחומים הבאים: התקשרות (הימנעות וחרדה), יחסי משפחה (לכידות והסתגלות לשינויים), תמיכה (אמוציונאלית ואינסטרומנטלית) וצמיחה אישית.

במטרה לבדוק את ההבדלים בין דור ההורים לדור הסבים במדדים אלה (השערות מס. 1,2,3), נעשה ניתוח MANOVA חד כיווני עם מדידות חוזרות, בניתוח זה נמצא הבדל מובהק בין דור ההורים לדור הסבים. $F(7,59)=2.28, p < .05, \text{Eta}^2 = .21$. הממוצעים וסטיות התקן של ההורים והסבים והסבות, וכן תוצאות ניתוחי השונות להשוואה בין דור ההורים לדור הסבים בכל מדד בנפרד, מוצגים בטבלה מס' 2

טבלה מס' 2 : ממוצעים וסטיות תקן של מדדי המחקר בקרב דור ההורים ודור הסבים

מדדים	דור ההורים		דור הסבים		<i>F</i> (1,65)	<i>Eta</i> ²
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>		
התקשרות						
הימנעות	3.69	.95	3.62	.90	.43	.01
חרדה	3.50	1.01	3.53	1.06	.15	.00
יחסי משפחה						
לכידות	35.53	7.44	36.03	7.03	.41	.01
הסתגלות לשינוי	29.04	6.43	30.40	5.93	4.20*	.06
תמיכה						
אמוציונלית	4.70	1.40	4.80	1.42	1.13	.02
אינסטרומנטלית	4.20	1.22	4.32	1.23	1.56	.02
צמיחה	3.40	.60	3.14	.72	8.00**	.11

$P < .05, p < .01$

כפי שניתן לראות מטבלה מס' 2, מניתוחי השוונות שנעשו בנפרד לכל מדד, נמצאו הבדלים מובהקים בין דור ההורים לדור הסבים בהתייחס לשינוי מדדים, הסתגלות לשינוי וצמיחה אישית.

על פי הממוצעים המוצגים בטבלה מס' 2 ניתן לראות שההסתגלות לשינוי בקרב הסבים והסבות גבוהה במעט מזו של ההורים, ממצא זה מפריך את השערת המחקר השנייה שגרסה שלא ימצא הבדל בין

ההורים לבין הסבים והסבות במידת הסתגלותם לשינויים. מאידך גיסא, בקרב ההורים הצמיחה האיטית מוערכת כגבוהה יותר מאשר בקרב הסבים והסבות, ממצא זה מאשש את השערת המחקר הראשונה.

בהתייחס לתמיכה, השערה מס. 2 גורסת שלא ימצא הבדל בין האופן שבו סבים וסבות תופסים את התמיכה המוענקת על ידם לבין האופן בו תופסים ההורים את התמיכה המתקבלת. נשאלת השאלה האם קיימים הבדלים בין סוגי התמיכה (אמוציונאלית ואינסטרומנטלית). בניתוח שונות עם מדידות חוזרות, שנעשה להשוואה בין סוגי התמיכה בקרב שני הדורות, נמצא הבדל מובהק גם בקרב ההורים וגם בקרב הסבים והסבות. על מנת לבחון את ההבדלים בתפיסת הסבים את התמיכה האמוציונלית והאינסטרומנטלית המוענקת לבין תפיסת ההורים את התמיכה המתקבלת נערך ניתוח שונות עם מדידות חוזרות, ראה טבלה 3.

מהממוצעים המוצגים בטבלה מס' 3 ניתן לראות שבהתאם למשוער בהשערה מס. 2 א', בקרב דור ההורים, התמיכה האמוציונלית המתקבלת מוערכת כרבה יותר מהאינסטרומנטלית. ובדומה, בקרב הסבים והסבות, רמת התמיכה האמוציונאלית המוענקת מוערכת כרבה יותר מאשר התמיכה האינסטרומנטלית.

טבלה מס' 3: ממוצעים וסטיות תקן של שני מדדי התמיכה בקרב דור ההורים ובקרב דור הסבים

	תמיכה אינסטרומנטלית			תמיכה אמוציונאלית		
	<i>Eta²</i>	<i>F (1,65)</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>
הורים	.17	13.64**	1.12	4.21	1.40	4.67
סבים	.13	9.98**	1.23	4.32	1.42	4.76

** $P < .01$, *** $P < .001$

לסיכום, נמצאו הבדלים בהסתגלות לשינויים ובצמיחה ולא נמצאו ברמות התמיכה, ההתקשרות והלכידות. כמו כן בקרב דור ההורים, התמיכה האמוציונלית המתקבלת מוערכת כרבה יותר מהאינסטרומנטלית. ובדומה, בקרב הסבים והסבות, רמת התמיכה האמוציונאלית המוענקת מוערכת כרבה יותר מאשר התמיכה האינסטרומנטלית.

במטרה לבדוק את ההבדלים בין אמהות לבין אבות במדדים השונים, נעשה ניתוח MANOVA חד כיווני בהתייחס לכל המדדים שהוזכרו לעיל. בניתוח זה לא נמצא הבדל מובהק בין האמהות לאבות, $F(7,58)=.16, p>.05$ בניתוח דומה שנעשה להשוואה בין הסבים והסבות, לא נמצא גם כן הבדל מובהק בין הסבים לבין הסבתות, $F(7,58)=1.84, p>.05$.

הקשר בין משתני המחקר

השערות המחקר 4-6 מתמקדות בקשרים שבין מדדי המחקר. לבדיקת קשרים אלה, חושבו מתאמי פירסון, בנפרד בקרב דור ההורים ובקרב דור הסבים. תחילה יוצגו הקשרים שבין ההתקשרות ליתר משתני המחקר, לאחר מכן יוצגו הקשרים בין יחסי המשפחה לבין סוגי התמיכה והצמיחה, בהמשך יוצגו הקשרים בין סוגי התמיכה והצמיחה, ולבסוף יוצגו גם הקשרים בין המאפיינים האישיים של דור ההורים ודור הסבים לבין כל מדדי המחקר.

הקשר בין התקשרות לבין יחסי משפחה, תמיכה וצמיחה

על פי השערת המחקר הרביעית, ככל שההתקשרות תאופיין ברמות נמוכות יותר של הימנעות ו-או חרדה בהתקשרות, יחסי המשפחה יהיו טובים יותר, תינתן ותתקבל יותר תמיכה והצמיחה תהיה רבה יותר. מתאמי פירסון בין משתנים אלה, מוצגים בטבלה מס' 4.

טבלה מס' 4: מתאמי פירסון בין מדדי ההתקשרות, לבין יחסי משפחה, תמיכה וצמיחה בקרב דור

ההורים ודור הסבים

	יחסי משפחה		סוגי תמיכה		צמיחה
	לכידות	הסתגלות לשינוי	אמוציונלית	אינסטרומנטלית	
<u>הורים</u>					
הימנעות	-.51 ***	.04	-.14	-.15	-.04
חרדה	-.47 ***	.11	-.32 **	-.22 *	.05
<u>סבים</u>					
הימנעות	-.46 ***	.10	-.05	-.24 *	-.12
חרדה	-.30 *	.21	-.19 **	-.25 *	.00

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

מהטבלה ניתן לראות, שהן בקרב דור ההורים והן בקרב דור הסבים, ככל שההתקשרות

מאופיינת ברמות גבוהות יותר של הימנעות וחרדה, הלכידות המשפחתית נמוכה יותר. לעומת זאת לא

נמצאו מתאמים מובהקים ביחס להסתגלות לשינוי.

בקרב דור ההורים ודור הסבים נמצאו מתאמים שליליים מובהקים בין החרדה בהתקשרות לבין

מדדי התמיכה, כך שככל שההתקשרות מאופיינת יותר בחרדה, התמיכה האמוציונאלית

והאינסטרומנטלית המוענקת על פי תפיסת הסבים נמוכה יותר ורמת התמיכה האמוציונלית

והאינסטרומנטלית המתקבלת על פי תפיסת ההורים נמוכה יותר.

בקרב דור הסבים, נמצא גם מתאם שלילי מובהק בין הימנעות בהתקשרות לבין תמיכה

אינסטרומנטלית, כך שככל שההתקשרות מאופיינת יותר בהימנעות, כך התמיכה האינסטרומנטלית

המוענקת נמוכה יותר. בשונה מהשערה 4 ג' בהתייחס לצמיחה, לא נמצאו קשרים מובהקים בין מדדי ההתקשרות לבין הצמיחה האישית. ממצאים אלה תומכים חלקית בהשערת המחקר בהתייחס לקשרים שבין התקשרות לבין לכידות משפחתית, ובהתייחס לקשר בין התקשרות לבין מדדי התמיכה בקרב דור ההורים ודור הסבים.

הקשר בין יחסי המשפחה לבין תמיכה וצמיחה

השערת המחקר החמישית התמקדה בקשר שבין היחסים המשפחתיים לבין התמיכה והצמיחה. על פי השערה זו, ככל שיחסי המשפחה יהיו טובים יותר, תינתן (על פי תפיסת הסבים) ותקבל (על פי תפיסת ההורים) יותר תמיכה והצמיחה תהיה רבה יותר. מתאמי פירסון בין המשתנים לעיל, מוצגים בטבלה מס' 5.

טבלה מס' 5 : מתאמי פירסון בין יחסי משפחה, תמיכה וצמיחה

	צמיחה אישית	תמיכה	תמיכה אמוציונאלית	
	אינסטרומנטלית			הורים
				לכידות משפחתית
	-.08	.31*	.26*	
	.01	.39***	.14	הסתגלות לשינויים
				סבים וסבתות
				לכידות משפחתית
	-.07	.29*	.24*	
	.35**	.34**	.17	הסתגלות לשינויים

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

מטבלה זו ניתן לראות, שגם בקרב דור ההורים וגם בקרב דור הסבים, נמצאו מתאמים חיוביים מובהקים, בין רמת הלכידות המשפחתית, לרמת התמיכה האינסטרומנטלית ו-האמוציונאלית. כך שככל

שהלכידות המשפחתית גבוהה יותר, התמיכה הניתנת והמתקבלת רבה יותר. יש לציין כי לא נמצאו מתאמים מובהקים בין הלכידות המשפחתית לצמיחה האישית.

בהתייחס להסתגלות לשינוי, נמצא מתאם מובהק בין מדד זה לבין תמיכה אינסטרומנטלית. כך שככל שהסתגלות המשפחה לשינוי טובה יותר על פי ההורים והסבים והסבות, מוענקת ומתקבלת יותר תמיכה אינסטרומנטלית. בנוסף נמצא מתאם חיובי מובהק בקרב הסבים והסבות בין הסתגלות לשינוי לבין צמיחה. כך שככל שבמשפחה שרמת הסתגלות לשינוי על פי הסבים והסבות רבה יותר, אזי הצמיחה גבוהה יותר. בניתוח Z של פישר לבדיקת ההבדלים בין דור ההורים לדור הסבים, במתאמים שבין הסתגלות לשינוי לבין צמיחה, נמצא הבדל מובהק, $Z=2.02, p<.05$. בקרב סבים וסבות הקשר בין הסתגלות לשינוי וצמיחה גבוה יותר באופן מובהק מהקשר בין הסתגלות לשינוי וצמיחה בדור ההורים. ממצאים אלה תומכים חלקית בהשערות המחקר לגבי הקשר שבין התמיכה האינסטרומנטלית המוענקת והמתקבלת לבין הלכידות בקרב סבים וסבות וההורים. בנוגע לצמיחה, באישוש חלקי של השערה 5 ב', נמצא קשר בין הסתגלות לשינוי לבין צמיחה רק בקרב הסבים והסבות.

הקשר בין תמיכה חברתית לצמיחה אישית

על פי השערת המחקר השישית, ככל שהתמיכה תהיה רבה יותר הצמיחה תהיה רבה יותר.

מתאמי פירסון בין התמיכה לצמיחה מוצגים בטבלה מס' 6.

טבלה מס' 6: מתאמי פירסון בין מדדי התמיכה לצמיחה

צמיחה	צמיחה	
בדור הסבים	בדור ההורים	
.03	.02	תמיכה אמוציונאלית
.30*	.20	תמיכה אינסטרומנטלית

* $p<.05$

מהטבלה ניתן לראות, שנמצא מתאם חיובי מובהק רק בקרב הסבים והסתבות, בין התמיכה האינסטרומנטלית לצמיחה. על פי מתאם זה, ככל שהתמיכה האינסטרומנטלית המוענקת רבה יותר הצמיחה האישית בקרב הסבים והסתבות גבוהה יותר.

ממצא זה מאושש חלקית את השערת המחקר החמישית הדנה בקשר שבין תמיכה לצמיחה.

הקשר בין מאפיינים אישיים לבין מדדי המחקר

במחקר נבדקו מאפיינים אישיים של דור ההורים ודור הסבים. ההתייחסות להבדלים על פי מגדר, הובאה בחלק הראשון של הממצאים. בנוסף, נבדקו במחקר המאפיינים הקטגוריאליים הבאים: מצב משפחתי, מצב תעסוקתי, הגדרה דתית ומקום לידה. כמו כן, נבדקו המאפיינים האישיים הרציפים הבאים: השכלה, מצב כלכלי, ומצב בריאותי. מאפיינים אלה נבדקו הן בקרב דור ההורים והן בקרב דור הסבים. בהתייחס לדור הסבים נבדקו שני משתנים רציפים נוספים. האחד, המרחק מבית הנכד והשני, מספר הנכדים.

בבדיקת הקשר שבין המאפיינים האישיים הקטגוריאליים, לבין מדדי המחקר נעשו ניתוחי MANOVA, ולבדיקת הקשר שבין המאפיינים הרציפים לבין המדדים השונים, חושבו מתאמי פירסון. בנייתוחי ה MANOVA, לא נמצאו הבדלים מובהקים על פי המצב המשפחתי בקרב ההורים, או בקרב הסבים והסתבות. לא נמצאו גם הבדלים מובהקים בקרב ההורים, בין אלה שעובדים לבין אלה שאינם עובדים. מאידך, בקרב הסבים והסתבות נמצאו הבדלים מובהקים בין אלה שעובדים לאלה שאינם עובדים, $F(7,58)=3.42, p < .01, Eta^2 = .29$.

הממוצעים וסטיות התקן של הסבים והסתבות וכן תוצאות ניתוחי השונות, שנעשו לבדיקת ההבדלים בין עובדים ולא עובדים בכל מדד בנפרד מוצגים בטבלה מס' 7.

טבלה מס' 7: ממוצעים וסטיות תקן של מדדי המחקר בקרב סבים וסבות עובדים ולא עובדים

מדדים	עובדים		לא עובדים		F(1,65)	Eta ²
	M	SD	M	SD		
<u>התקשרות</u>						
הימנעות	3.45	1.02	3.88	.58	3.83	.06
חרדה	3.28	1.11	3.93	.86	6.40*	.09
<u>יחסי משפחה</u>						
לכידות	37.50	7.76	33.77	5.08	4.69*	.07
הסתגלות לשינוי	29.62	6.53	31.58	4.74	1.73	.03
<u>תמיכה</u>						
אמוציונלית	5.03	1.58	4.35	1.03	3.75	.06
אינסטרומנטלית	4.34	1.40	.92	4.29	.03	.00
<u>צמיחה</u>	2.95	.80	.46	3.45	8.55**	.12

* $p < .05$, ** $p < .01$

כפי שניתן לראות מהטבלה מניתוחי השונות שנעשו בנפרד לכל מדד, נמצאו הבדלים מובהקים בין סבים וסבות עובדים ולא עובדים ברמת החרדה בהתקשרות, בלכידות ובצמיחה. על פי הממוצעים המוצגים בטבלה, ניתן לראות כי אלו שאינם עובדים ההתקשרות שלהם מאופיינת ברמת חרדה גבוהה יותר, ברמת לכידות משפחתית נמוכה יותר וברמת צמיחה גבוהה יותר.

בניתוחי ה MANOVA שנעשו להשוואה על פי הגדרת דתיות בקרב ההורים, לא נמצא הבדל מובהק. לעומת זאת בקרב הסבים והסבות נמצא הבדל מובהק, $F(14,114)=1.94, p < .05, \eta^2 = .19$.

בניתוחי השונות שנעשו לכל מדד בנפרד נמצא הבדל מובהק רק בהתייחס ללכידות

$F(2,63)=4.69, p < .05, \eta^2 = .13$. בניתוחי השוואה בזוגות לפי scheffe נמצא הבדל מובהק רק בין הסבים והסבות הדתיים $M=42.86, SD= 8.29$, לבין המסורתניים, $M= 36.27, SD= 7.63$, והחילוניים, $M=34.39, SD=5.38$.

כזכור, במחקר נבדקו גם מספר משתנים רציפים. בקרב דור ההורים, נבדקו הגיל, המצב הכלכלי והמצב הבריאותי. בקרב דור הסבים, נבדקו בנוסף לשלושת משתנים אלה גם המרחק מבית הנכד ומספר הנכדים.

במתאמי פירסון בקרב ההורים נמצאו מתאמים חיוביים מובהקים בין הגיל לבין מדדי ההתקשרות, הימנעות, $r = .24, p < .05$, חרדה, $r = .30, p < .01$. כך, שככל שההורה מבוגר יותר ההתקשרות שלו מאופיינת יותר בהימנעות ובחרדה.

לא נמצאו מתאמים מובהקים בהתייחס למצב הכלכלי, מאידך נמצא מתאם חיובי מובהק בין המצב הבריאותי לבין הסתגלות לשינוי, $r = .41, p < .001$. כך שנבדקים שמצבם הבריאותי טוב יותר, הסתגלותם לשינוי במשפחה טובה יותר.

בהתייחס לסבים ולסבות, לא נמצאו מתאמים מובהקים לגבי הגיל, המצב הכלכלי, מספר הנכדים ואפשרויות ההגעה לבית הנכד. נמצא מתאם חיובי גבוה ומובהק בין מצב הבריאותי לבין הצמיחה, $r = 51, p < .001$. כך ככל שהמצב הבריאותי טוב יותר, הצמיחה רבה יותר.

לסיכום, נמצא כי ישנם הבדלים מובהקים בין סבים שאינם עובדים לסבים שעובדים כך שהסבים שאינם עובדים ההתקשרות שלהם מאופיינת בחרדה, הלכידות המשפחתית שלהם נמוכה יותר ומאידך הצמיחה שלהם גבוהה יותר. כמו כן נמצא קשר בין בריאות טובה וצמיחה גבוהה בקרב סבים וסבות, כך שככל שמצבם הבריאותי הוא טוב יותר, צמיחתם הינה רבה יותר.

ניתוחי רגרסיה להסבר השונות של הצמיחה

אחת ממטרות המחקר היתה לבדוק מהם המשתנים אשר תורמים לתחושת הצמיחה בקרב הורים וסבים לילדים עם נכות אינטלקטואלית. בפרק הקודם הוצגו המתאמים בין המשתנים השונים לבין הצמיחה, כאשר ההתייחסות היתה לכל אחד מהמשתנים בפני עצמו. נשאלת השאלה, עד כמה כל המשתנים יחדיו תורמים להסבר השונות של הצמיחה בקרב דור ההורים והסבים.

במטרה לבדוק שאלה זו, נעשו שני ניתוחי רגרסיה היררכית, בהם המשתנה התלוי היה הצמיחה של כל דור. **בצעד הראשון** של הרגרסיה, הוכנסו המאפיינים האישיים שנמצאו קשורים לצמיחה בקרב ההורים או הסבים והסבות, קרי, השכלה, מצב כלכלי, מצב תעסוקתי, מצב בריאותי ודתיות. **בצעד השני** הוכנסו שני מדדי ההתקשרות **בצעד השלישי** הוכנסו שני מדדי התמיכה: אמוציונלית ואינסטרומנטלית **בצעד הרביעי** הוכנסו שני מדדי יחסי המשפחה, לכידות והסתגלות לשינוי **ובצעד החמישי והאחרון**, הוכנסו האינטרקציות שבין המאפיינים האישיים לבין מדדי המחקר.

בניתוח הרגרסיה נמצא שניתן להסביר 24% מהשונות של צמיחה אישית בקרב ההורים, ו 58% בקרב הסבים והסבות.

מקדמי הרגרסיה ההיררכית להסבר השונות של הצמיחה בקרב **ההורים** מוצגים בטבלה מס' 8.

מקדמי הרגרסיה ההיררכית להסבר השונות של הצמיחה בקרב **הסבים** והסבות מוצגים בטבלה מס' 9.

טבלה מס' 8: מקדמי הרגרסיה ההיררכית להסבר השונות של צמיחה בקרב הורים

צמיחה בקרב הורים				
ΔR^2	t	β	B	מנבאים
צעד ראשון				
.06*				
	1.63	.23*	.15	השכלה
	.65	-.10	-.09	מצב כלכלי
	.41	.06	.06	בריאות
	.98	.13	.11	דתיות
צעד שני				
.03				
	-1.21	-.25*	.15	המנעות
	1.31	.27*	.15	חרדה
צעד שלישי				
.06				
	-.78	-.14	.06	תמיכה אמוציונלית
	1.93	.33*	.16	תמיכה אינסטרומנטלית
צעד רביעי				
.02				
	.95	-.16	-.01	לכידות
	-.46	.07	-.01	הסתגלות לשינוי
צעד חמישי				
.14				
	3.28	.43***	.22	מצב כלכלי X הסתגלות לשינוי
	4.11	-.38***	-.21	השכלה X הסתגלות לשינוי

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

טבלה מס' 9: מקדמי הרגרסיה ההיררכית להסבר השונות של צמיחה בקרב סבים וסבות

צמיחה בקרב סבים וסבות				
מנבאים	B	β	t	ΔR^2
צעד ראשון				
השכלה	-.09	-.13	-1.17	.31***
מצב כלכלי	-.19	-.14	-1.02	
בריאות	.73*	.66***	4.80	
דתיות	.12	.12	1.00	
צעד שני				
המנעות	-.08	-.10	-.75	.02
חרדה	-.05	-.08	-.58	
צעד שלישי				
תמיכה אמוציונלית	.01	.01	.10	.06
תמיכה אינסטרומנטלית	.15	.25*	1.66	
צעד רביעי				
לכידות	-.01	-.13	-1.02	0.4
הסתגלות לשינוי	.03	.22*	1.86	
צעד חמישי				
מצב כלכלי X הסתגלות לשינוי	.18	.28*	2.86	0.8
השכלה X הסתגלות לשינוי	-.25	-.30***	-3.00	
צעד שישי				
חרדה X דתיות	-.18	.25*	-2.60	0.6

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

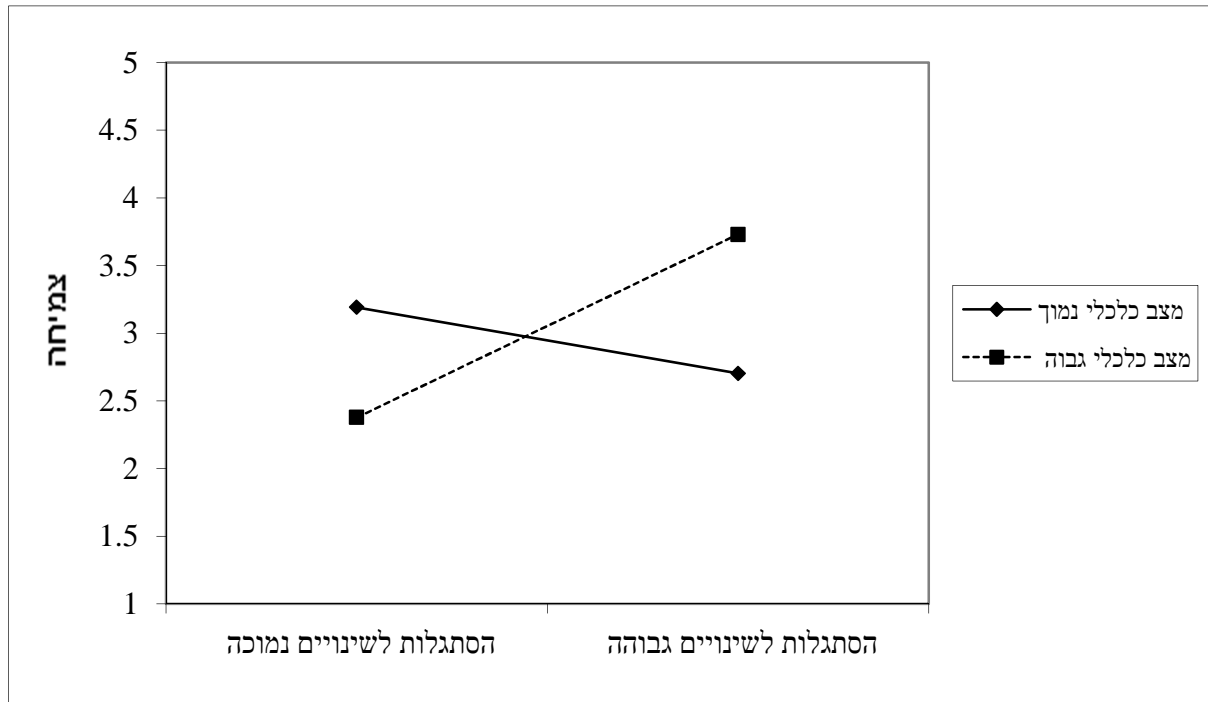
מטבלה מס. 8 ניתן לראות, שבצעד הראשון שבו הוכנסו המאפיינים האישיים, נמצאה תרומה מובהקת רק להשכלה בקרב דור ההורים. כך שבקרב הורים ככל שרמת ההשכלה גבוהה יותר, כך הצמיחה רבה יותר. בצעד השני, תרמו שני מדדי ההתקשרות בצורה מובהקת להסבר השונות בקרב דור ההורים, אלא שבעוד שמקדם הבטא של הימנעות הוא שלילי, זה של החרדה הוא חיובי. כך שככל שההורים פחות נמנעים ויותר חרדים הצמיחה שלהם רבה יותר. בצעד השלישי, בו הוכנסו שני מדדי התמיכה נמצא שככל שרמת התמיכה האינסטרומנטלית רבה יותר רמת הצמיחה גבוהה יותר. בצעד הרביעי שבו הוכנסו שני מדדי יחסי המשפחה, לא נמצאה תרומה מובהקת באף אחד מבין המשתנים בקרב דור ההורים. בצעד החמישי, הוכנסו האינטראקציות בין המנבאים השונים. כאשר בקרב ההורים נמצאה תרומה מובהקת של

שתי אינטראקציות: מצב כלכלי X הסתגלות לשינוי, והשכלה X הסתגלות לשינוי. שתי האינטראקציות הללו תרמו את החלק הארי להסבר השונות (14%).

תרשים מס' 1 מציג את האינטראקציה מצב כלכלי X הסתגלות לשינויים בקרב דור ההורים.

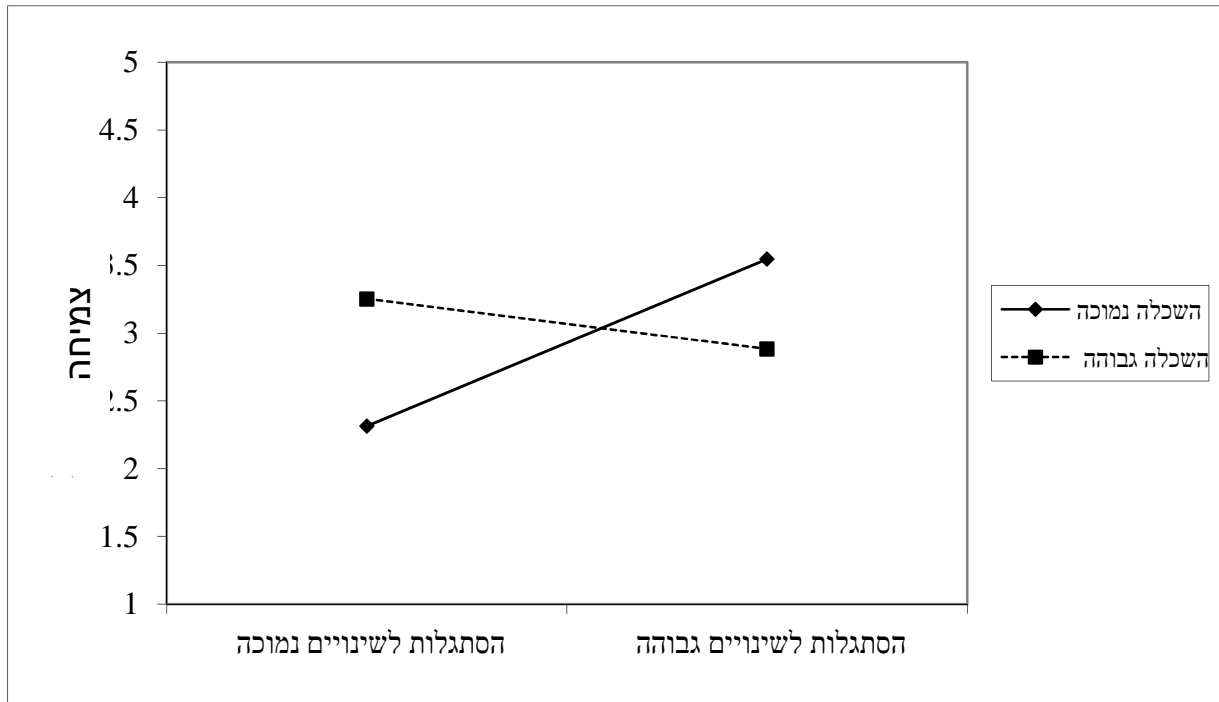
תרשים מס' 1: מצב כלכלי X הסתגלות לשינויים בקרב דור ההורים

מהתרשים ניתן לראות כי בקרב הורים שמצבם הכלכלי טוב, ככל שתפיסתם את יכולת ההסתגלות של משפחתם לשינוי כטובה יותר כך צמיחתם רבה יותר ואילו בקרב הורים שמצבם הכלכלי נמוך ככל שתפיסתם את ההסתגלות של משפחתם לשינוי טובה יותר רמת הצמיחה שלהם נמוכה יותר.

האינטראקציה הנוספת שנמצאה בדור ההורים, הייתה של השכלה X הסתגלות לשינויים. אינטראקציה זו מוצגת בתרשים מס' 2.

תרשים מס' 2: השכלה X הסתגלות לשינויים בקרב דור ההורים

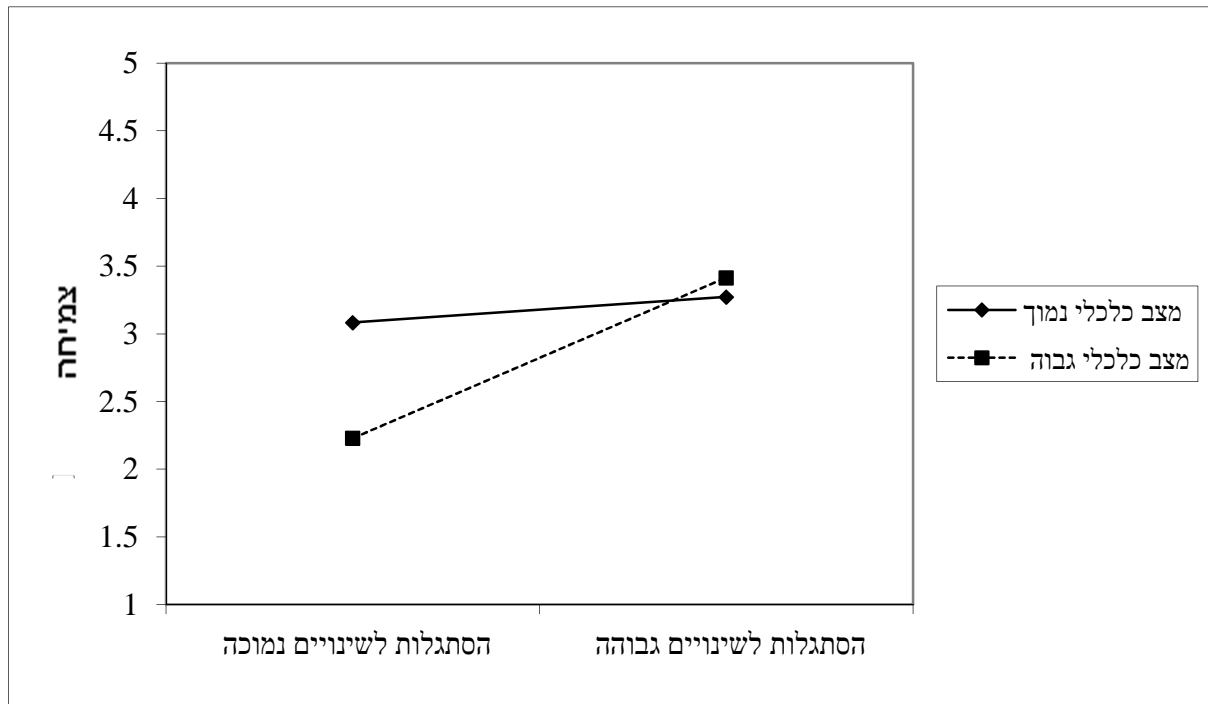

מתרשים מס' 2 ניתן לראות כי בקרב הורים שהשכלתם נמוכה יותר, ככל שתפיסתם את יכולת ההסתגלות של המשפחה לשינוי טובה יותר צמיחתם רבה יותר ואילו בקרב הורים שהשכלתם גבוהה יותר, ככל שתפיסתם את יכולת הסתגלות המשפחה לשינוי גבוהה יותר צמיחתם נמוכה יותר.

מטבלה מס. 9 ניתן לראות, שבצעד הראשון בקרב סבים נמצאה תרומה מובהקת למצב בריאותי בלבד, כאשר ככל שרמת הבריאות גבוהה יותר רמת הצמיחה גבוהה יותר. בצעד השני שני מדדי ההתקשרות לא תרמו בצורה מובהקת להסבר השונות. בצעד השלישי בקרב הסבים והסבות, לא נמצאה תרומה לתמיכה האמוציונאלית והאינסטרומנטלית בעוד שבצעד הרביעי נמצאה תרומה מובהקת של יכולת ההסתגלות לשינוי. כאשר, ככל שסבים וסבות תופסים את משפחתם כמסתגלת לשינוי צמיחתם רבה יותר. בצעד החמישי בקרב סבים וסבות נמצאה תרומה מובהקת לשלוש אינטראקציות 14%. השכלה X הסתגלות לשינויים, מצב כלכלי X הסתגלות לשינויים ודתיות X חרדה. ל שם פיענוח אינטראקציות אלה, נעשה שימוש בשיטתם של אייקן וווסט (1991).

תרשים מס' 3, מציג את האינטראקציה של מצב כלכלי X הסתגלות לשינויים בקרב סביב וסבות.

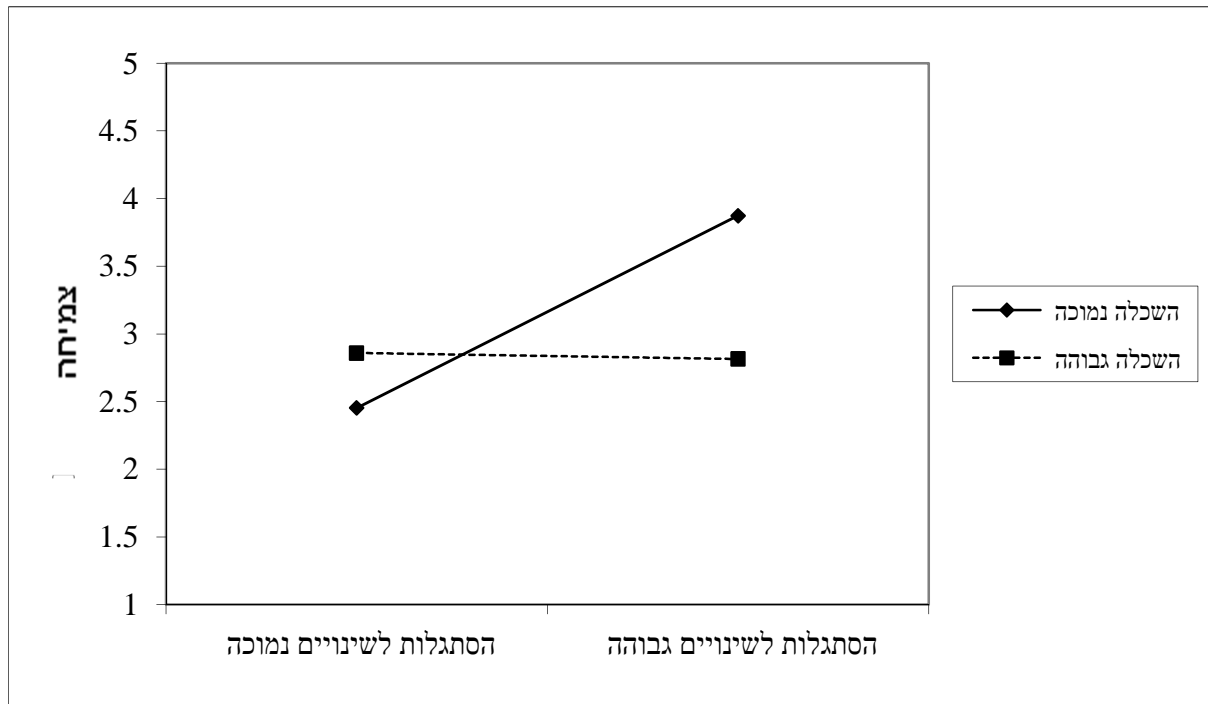
תרשים מס' 3: מצב כלכלי X הסתגלות לשינויים בקרב סביב וסבות

מתרשים זה ניתן לראות כי בקרב סביב וסבות שמצבם הכלכלי טוב יותר, ככל שתפיסתם את יכולת ההסתגלות לשינוי של המשפחה טובה יותר, כך צמיחתם רבה יותר. בשונה מסביב וסבות שמצבם הכלכלי נמוך יותר: בקרבם, אין הבדל ברמת הצמיחה בין אלה שתפסו את יכולת ההסתגלות לשינוי של משפחתם כגבוהה לבין שהעריכו אותה כנמוכה.

תרשים מס' 4 מציג את האינטראקציה של השכלה X הסתגלות לשינוי בקרב סבים וסבות.

תרשים מס' 4: השכלה X הסתגלות לשינויים בקרב סבים וסבות

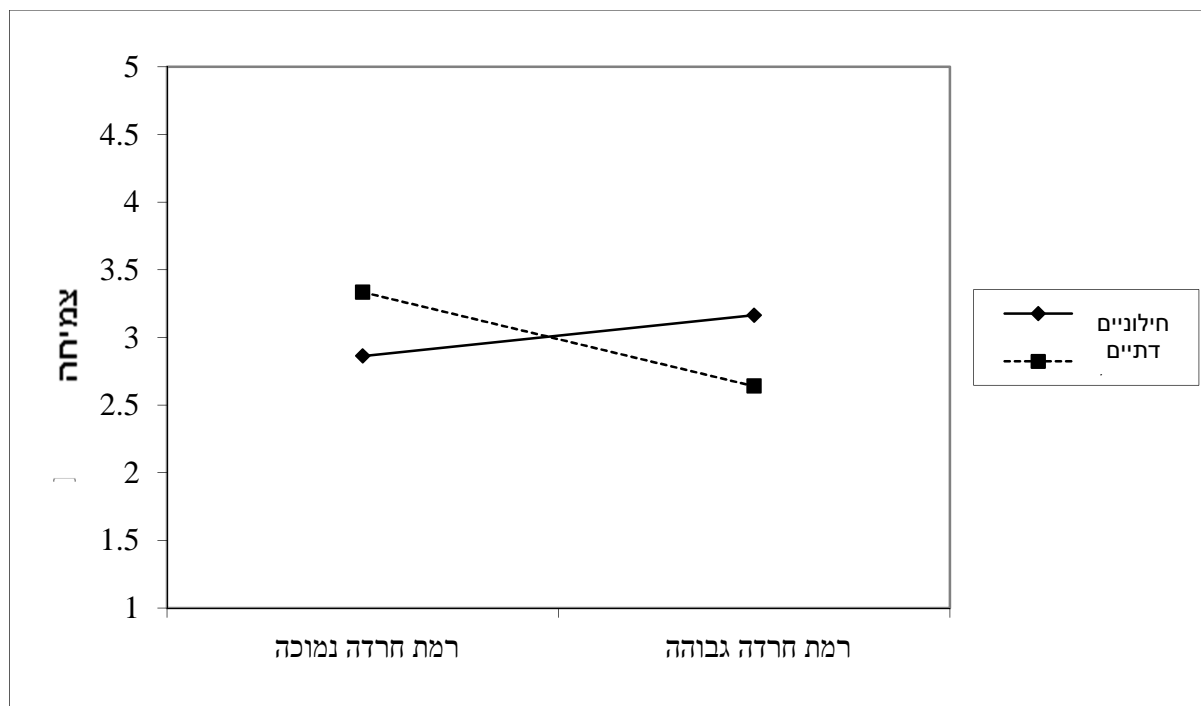

מתרשים מס' 4 ניתן לראות כי בקרב סבים וסבות שהשכלתם נמוכה, ככל שתפיסתם את יכולת ההסתגלות של המשפחה טובה, צמיחתם רבה יותר. בעוד שבקרב סבים וסבות שהשכלתם גבוהה אין הבדל ברמת הצמיחה בין אלה התופסים את יכולת ההסתגלות של המשפחה לשינוי כטובה לבין אלה התופסים אותה כנמוכה יותר.

בנוסף לשתי אינטראקציות אלה, נמצאה תרומה מובהקת של האינטראקציה דתיות X חרדה.

תרשים מס. 5 מציג את האינטרקציה של דתיות X חרדה בקרב סבים וסבות.

תרשים מס' 5: דתיות X חרדה בקרב סבים וסבות

מתרשים זה ניתן לראות כי סבים וסבות שהגדירו עצמם כדתיים, ככל שהחרדה שלהם בהתקשרות נמוכה יותר צמיחתם רבה יותר בשונה מסבים וסבות חילוניים אשר אין הבדל ברמת הצמיחה של אלה המאופיינים בחרדה בהתקשרות גבוהה לבין אלה המאופיינים בחרדה בהתקשרות נמוכה.

דיון

לאורך השנים, עיקר הדיון בספרות המקצועית ביחס לדפוסי ההתמודדות השונים הכרוכים בטיפול בילד עם נכות אינטלקטואלית התמקד באספקטים השליליים הנלווים לחוויה זו כדוגמת אבל, בדידות חברתית, דכאון ויחסים קונפליקטואליים במשפחה (Lobato, Faust, & Spirito, 1988). בשנים האחרונות, ישנה התייחסות מחקרית הולכת וגוברת להיבטים נוספים וחיוביים בהתמודדות זו (Hsating et al., 2002; Holahan & Moos, 1990; Flaherty & Glidden, 2000; Judge, 1998; Trute & Hauch, 1998). מחקרים אלה מתייחסים לחוויות כמו צמיחה אישית, היווצרות יחסים קרובים יותר מבעבר עם בני המשפחה, פיתוח רגישות והבנה לצרכיהם של אחרים ועוד (Behr, 1998; Behr et al., 1992; Hastings et al., 2002; Skinner et al., 1999).

המחקר הנוכחי מתמקד בצמיחתם האישית של הורים וסבים וסבות לילדים עם נכות אינטלקטואלית ומטרתו לבדוק את תרומתם של אוריינטציות ההתקשרות, יחסי משפחה ותמיכת סבים וסבות לצמיחה האישית בקרב שני הדורות במשפחה. נושאים אלו נבחנו מנקודת מבטם של הורים ונקודת מבטם של סבים לילדים עם נכות אינטלקטואלית.

הדיון יכלול ארבעה חלקים: **החלק הראשון** יתייחס להבדלים בין דור ההורים לבין דור הסבים והסבות ברמות הצמיחה, ברמת ההתקשרות, ברמת התמיכה המתקבלת והמוענקת ויחסי המשפחה. **החלק השני** יעסוק בקשרים שבין המאפיינים האישיים (התקשרות) לבין המשאבים החיצוניים (תמיכה מוענקת ומתקבלת ויחסי משפחה) ובין כל אלה לצמיחה בקרב שני הדורות במשפחה. **החלק השלישי** ידון בתרומתם היחסית והמשולבת של התקשרות, תמיכה ויחסי משפחה לצמיחה בקרב ההורים ובקרב הסבים והסבות. לבסוף, **החלק הרביעי** יעסוק במגבלות המחקר ובתרומתו התיאורטית והיישומית.

1. קווי דמיון ושוני בין דור ההורים לדור הסבים

ממצאי המחקר עולה כי רב הדמיון על השוני בין שני הדורות במשפחה. ההבדלים המרכזיים בין שני הדורות באו לידי ביטוי בצמיחה אישית וביכולת ההסתגלות לשינויים והדמיון התבטא בתפיסת הלכידות המשפחתית, במימדי התמיכה השונים ובאוריינטציית ההתקשרות.

צמיחה אישית בקרב הורים וסבים לילדים עם נכות אינטלקטואלית

ממצאי המחקר הנוכחי עולה כי קיים הבדל בין שני הדורות במשפחה בהתייחס לצמיחה האישית וכי ההורים לבן/בת עם הנכות האינטלקטואלית דווחו על צמיחה אישית רבה יותר בהשוואה לסבים ולסבתות. ממצא זה עולה בקנה אחד עם השערת המחקר הראשונה. הסבר אפשרי לממצא זה הוא מידת הקרבה למשבר. התמודדותם של הורים לילד עם נכות אינטלקטואלית היא יומיומית, הם מטפלים העיקריים, ובמובן זה הם 'קרובים' וחשופים יותר לדחק וללחצים הכרוכים בהתמודדות זו בהשוואה לסבים ולסבתות. הספרות מראה כי לצד האינטנסיביות שבטיפול בילד עם נכות אינטלקטואלית, מתעוררות שאלות קיומיות וסוגיות מהותיות הקשורות לטיפול בילד עם נכות ועמן חוויות חיוביות שעשויות להתלוות למשבר ולהוביל לצמיחה רבה. חוויות אלו יכולות להתייחס, לדוגמא, להערכת צעדים קטנים בהתקדמותו של הילד בתחומים שונים ולקבלת משוב חיובי מהמסגרות הרפואיות והחינוכיות על כך שעבודתם המאומצת נשאה פרי.

הממצא אודות צמיחתם של הורים לילדים עם נכות אינטלקטואלית תואם מחקרים אחרים אשר בחנו את התוצאות החיוביות העשויות לנבוע ממשבר והראו כי המשפחה עשויה להסתגל ואף לצמוח מן הקושי גם בעת גידול ילד עם נכות (Donnenberg & Baker, 1993; Flaherty & Glidden, 2000; Greenberg, Seltzer & Greenley, 1993; Haldy & Hanzlik, 1990; Judge, 1998; Margalit & Ankonina, 1991; Sloper, Knussen, Turner & Cunningham, 1991; Trute & Hauch, 1988). מחקרים אחרים שנערכו בקרב הורים לילדים עם נכות הראו כי אלו תפסו את ילדיהם כמשאב של שמחה, הגשמה עצמית, כח, לכידות משפחתית, צמיחה אישית ובגרות (Hastings et al., 2002) וכי בזכותם נתנה להם הזדמנות להערכה מחודשת של סדרי העדיפויות בחייהם (Behr et al., 1992). מבין ההורים, היו שדווחו גם על תחושה של שיפור בהבנה וסובלנות כלפי הסובבים אותם וציינו כי ההתמודדות היומיומית גרמה להם להוציא מעצמם את הטוב ביותר, כך שהילד עם הנכות הפך עבורם למקור לצמיחה אישית (Behr, 1988; Skinner, Bailey, Correa & Rodriguez, 1999).

יחסי משפחה: לכידות משפחתית והסתגלות לשינויים

במחקר הנוכחי נמדדו שני מדדים העוסקים ביחסים במשפחה: לכידות משפחתית והסתגלות לשינויים. מבין השניים, נמצא הבדל בין שני הדורות במשפחה רק ביחס להסתגלות לשינויים. ממצאי המחקר עולה שהסתגלות לשינויים הוערכה כרבה יותר בדור הסבים בהשוואה לדור ההורים. באשר לממדד הלכידות המשפחתית לא נמצא כל הבדל בין שני הדורות במשפחה. ממצא זה סותר חלקית את השערת המחקר השניה אשר הניחה כי לא ימצא הבדל בין דור ההורים לדור הסבים בהתייחס לתפיסת ההסתגלות לשינויים ורמת הלכידות המשפחתית.

הסבים והסבות תפסו את המשפחה כמסתגלת טוב יותר לשינוי בהשוואה להורים לילד עם נכות אינטלקטואלית. לכאורה, זהו ממצא מפתיע שכן בדרך כלל אנשים בגילאים אלו פחות גמישים, אך כשנולד ילד עם נכות אינטלקטואלית הם נדרשים לערוך שינוי, להתגייסות ולהתארגנות מחודשת של חלוקת התפקידים במשפחה. בניגוד להורי הילד שמצויים בעין הסערה ושתמיד נדרשים לשינוי באופן כללי ובפרט שיש ילד עם צרכים מיוחדים, נקודת המבט של הסבים והסבתות היא חיצונית יותר. הם רואים מהצד את ההתארגנות המחודשת של משפחתם ומתפעלים ממנה ובמובן הזה הם יכולים לתפוס את הסתגלות המשפחה לשינוי כטובה יותר בהשוואה לילדיהם.

בשונה מההבדל שנמצא בין שני הדורות במשפחה ביחס למידת ההסתגלות לשינויים, ממצאי המחקר מראים כי קיים דמיון בתפיסתם של דור ההורים ודור הסבים את הלכידות המשפחתית. משמעות ממצא זה וחשיבותו היא בכך ששני הדורות במשפחה חולקים את אותה פרספקטיבה ביחס לתפיסת המשפחה. כאמור, לכידות משפחתית משקפת את דרגת הקשר או הפירוד הרגשי בין חברי המשפחה. מבין שני מדדי יחסי המשפחה, נהוג לראות בממדד הלכידות המשפחתית את המרכיב העיקרי והמרכזי לתפקוד יעיל של המשפחה, בזמנים של שגרה כמו גם בעתות משבר (Green et al., 1991). לכידות חברתית הינה הדדית מטבעה ומתייחסת ליחסי הגומלין בין הדמויות השונות במשפחה ולכן אך טבעי הוא שתהיה אחידות דעים לגביה.

תמיכה חברתית

דמיון נוסף שנמצא בין שני הדורות במשפחה התבטא בתפיסת המשאב החיצוני של התמיכה חברתית המוענקת והמתקבלת. מבין שני סוגי התמיכה, האמוציונלית והאינסטרומנטלית, ממצאי המחקר מעלים כי התמיכה האמוציונלית המוענקת והמתקבלת הוערכה כרבה יותר על פני זו האינסטרומנטלית בשני הדורות במשפחה. ממצא זה עולה בקנה אחד עם השערת המחקר השלישית ועם הספרות בתחום. הספרות מראה כי הורים לילדים עם נכות העדיפו את התמיכה האמוציונלית על פני

האינסטרומנטלית והיא זו שהוענקה להם בפועל ברמה גבוהה יותר (Hornby & Ashworth, 1994; Findler, 2000; Trute, 2003). עוד נמצא כי עבור הורים לילדים עם נכות, העזרה המשמעותית ביותר מסבים ומסבתות היא עצם הנוכחות שלהם, קבלת הנכד ואהבתו ככל הנכדים (Baranovsky & Schilmoeller, 1999). המחקרים השונים שהוזכרו (Baranovsky & Schilmoeller, 1999; Ashworth, 1994; Trute, 2003) בחנו את נקודת המבט של דור ההורים והתייחסותו לתמיכה, ייחודו של המחקר הנוכחי הוא בבחינת נקודות המבט של שני הדורות במשפחה.

במחקר הנוכחי הסבים הסבות העריכו את רמת התמיכה האמוציונאלית המוענקת וההורים את התמיכה המתקבלת בתחומים שונים כמו: עידוד ברגעים קשים, מתן תחושה של בטחון ושיש על מי לסמוך, קבלת הנכד עם הנכות כמו שהוא, התייעצויות בנושאים הקשורים בגידול הנכד, שיחות בנושאים מדאיגים ועוד. התמיכה האינסטרומנטלית התייחסה לתחומים כמו עזרה במטלות השונות בבית, שמירה על הילדים וסיוע כספי.

מהממצאים עולה שהן מנקודת המבט של ההורים והן מנקודת מבטם של הסבים, תמיכה אמוציונלית משמעותית יותר בהקשר הבין דורי. הסבר אפשרי לממצא זה עשוי לנבוע מכך שניתן לקבל תמיכה אינסטרומנטלית גם מאנשים זרים או תמורת כסף, ומכך שקל יותר להסתייע בתמיכה אינסטרומנטלית מאנשים שהקשר עמם פחות אינטימי ודורש פחות חשיפה. לעומת זאת, תמיכה רגשית משקפת מחוייבות, חשיפה, שותפות גורל והתייחסות לרגשותיו של האדם וניתן לקבלה מאנשים שהקשר עמם ייחודי ואינטימי. כמו כן, נעים יותר לקבל תמיכה רגשית מאנשים קרובים שעמם חשים הזדהות ושותפות. יתכן גם שבשל סיבות בריאותיות וכלכליות יכולתם של הסבים להעניק עזרה פיזית וכלכלית מוגבלת, אך סיבות אלה אינן מפריעות להם להעניק תמיכה רגשית, עידוד ותחושת השתתפות בחוויות.

אוריינטציית ההתקשרות בקרב הורים וסבים וסבות לילדים עם נכות אינטלקטואלית

לא נמצא הבדל בין דור הסבים לדור ההורים ברמות ההמנעות והחרדה בהתקשרות. ממצא זה מאשש את השערת המחקר השלישית ועולה בקנה אחד עם הספרות הדנה בהעברה בינדורית של התקשרות. העברה בין דורית של התקשרות מתייחסת לתהליך שבו מועבר מודל עבודה פנימי של מערכת יחסי ההתקשרות מדור ההורים לילדיהם וכך חוויות ההתקשרות של ההורה בילדותו עשויות לימים להשפיע על התנהגותו ההורית (Bowlby, 1969, 1982; Fonagy, Steel & Steel, 1991; Main et al., 1985).

מחקרים המתמקדים בקשר שבין הורה לתינוק מצאו שישנה התאמה בין המודלים המופנמים של מערכות היחסים של ההורה לבין אוריינטציית ההתקשרות של התינוק (Main et al., 1985), כך שניתן להניח באופן כללי כי הורה שאוריינטציית ההתקשרות שלו בטוחה יגדל ילדים עם אוריינטציית התקשרות בטוחה (Van Ijzendoorn, 1995). ההנחה כי אוריינטציית ההתקשרות של ההורה משפיעה על אוריינטציית ההתקשרות של ילדו בבגרות, עולה בקנה אחד עם ממצאי המחקר שכן לא נמצא הבדל ברמות ההמנעות והחרדה בין דור הסבים לבין דור ההורים. הדמיון ברמות ההמנעות והחרדה מצביע על אוריינטציית התקשרות דומה בשני הדורות, המתבססת על יחסים ראשוניים בין ההורים (דור הסבים) לילדיהם (דור ההורים).

2. הקשרים בין המשאבים הפנימיים לבין המשאבים החיצוניים בקרב שני הדורות

הקשר בין התקשרות לבין לשינויים יחסי משפחה

ממצאי המחקר עולה כי נמצא קשר בין התקשרות לבין אחד ממדדי היחסים המשפחה - תפיסת הלכידות המשפחתית. נמצא כי ככל שרמות ההמנעות והחרדה בהתקשרות גבוהות יותר, הלכידות המשפחתית נתפסה כנמוכה יותר בקרב שני הדורות. לא נמצא קשר בין רמות ההמנעות והחרדה בהתקשרות לבין תפיסת ההסתגלות לשינויים, הן בקרב דור הסבים והן בקרב דור ההורים. ממצא זה מאשש באופן חלקי את השערת המחקר הרביעית שהניחה כי בשני הדורות במשפחה, ככל שרמות ההמנעות והחרדה בהתקשרות יהיו גבוהות יותר, כך יחסי המשפחה יהיו פחות טובים.

ניתן להסביר את הממצא הנוגע ללכידות משפחתית בכך שאיכות ההתקשרות משקפת את מידת הבטחון של הפרט בכך שאחרים משמעותיים יספקו לו הגנה ותמיכה בעת מצוקה וישארו עמו בקרבה רגשית. ככל שהמשפחה יותר מאורגנת ומלוכדת, כך נוטים יחסי ההתקשרות של החברים בה להיות בטוחים יותר, בעוד שחברים במשפחות מרוחקות וקונפליקטואליות עשויים להתאפיין בהתקשרות חרדה ונמנעת (Marvel, Rodriguez & Liddle, 2005). התקשרות חרדה מאפיינת אדם החש צורך חזק בקרבה, מוטרד ממערכות היחסים בחייו וחש פחד מדחייה. התקשרות נמנעת מאפיינת אדם אשר סומך על עצמו בלבד ומעדיף ריחוק רגשי מאחרים (Bartholomew & Horowitz, 1991; Brennan et al., 1998). מכאן, שהורים, סבים וסבות המתאפיינים בדפוס התקשרות חרד-נמנע יתפסו את הלכידות המשפחתית כנמוכה. תפיסה זו עשויה לנבוע מפחד מדחייה ומנטישה (הדפוס החרד) או מהעדפה לריחוק רגשי מהאחר (הדפוס הנמנע).

תפיסת ההסתגלות לשינויים בשני הדורות במשפחה לא נמצאה קשורה לרמות החרדה וההמנעות בהתקשרות. ממצא זה תמוה מחד, שכן בהתקשרות גלומה יכולת לויסות רגשי שאמורה להיות קשורה לגמישות מאידך, יכולת ההסתגלות לשינויים היא למעשה מידת הגמישות שיש למשפחה בבואה להתמודד עם שינוי ויכולת זו אינה בהכרח קשורה בקשר של האדם עם האחר. כלומר, בניגוד ללכידות המשפחתית הקשורה לאווירה המשפחתית בין חברי המשפחה ובנכונות לקרבה, הסתגלות לשינוי קשורה במאפיין המתבטא במידת היכולת לגלות גמישות ולבצע את ההתאמה הנדרשת למשבר.

הקשר בין התקשרות לבין התמיכה האמוציונלית והאינסטרומנטלית

דמיון נוסף בין שני הדורות במשפחה נמצא בקשר שבין רמת החרדה בהתקשרות לבין מימד התמיכה. ככל שרמת החרדה בהתקשרות בקרב דור ההורים הייתה גבוהה יותר, כך הם דווחו שהם מקבלים פחות תמיכה אמוציונלית ואינסטרומנטלית. ככל שרמת החרדה בהתקשרות בקרב הסבים והסבות הייתה גבוהה יותר, התמיכה האינסטרומנטלית שהם העניקו הייתה נמוכה יותר. ממצא זה תומך חלקית בהשערה הרביעית שכן הוא מתייחס לרמת החרדה בהתקשרות בלבד ולא לרמת ההמנעות. מימד החרדה מבטא את הפחד מפני דחייה ונטישה. אנשים המדווחים על רמות גבוהות של חרדה בהתקשרות, נוטים לסמוך על אסטרטגיות של הפעלת יתר (hyper activating) בחיפוש אחר נחמה, אישור ותמיכה משותפיהם למערכות היחסים (Shaver & Hazan, 1993).

כאמור, ההתייחסות לתמיכה במחקר הנוכחי כוללת שתי נקודות מבט: ההורים התייחסו לתמיכה הניתנת להם מהוריהם (דור הסבים), והסבים והסבות במחקר התייחסו לתמיכה אותם הם מעניקים לילדיהם (דור ההורים). שני סוגי התמיכה אשר נבחנו הם: א. תמיכה אמוציונלית המתבטאת באכפתיות, תחושת שייכות, ביטויי אהבה ומענה על צרכים רגשיים אישיים. ב. תמיכה אינסטרומנטלית המתבטאת בתמיכה כספית, עזרה פיזית, עזרה בעבודות הבית בשמירה על הילדים ועוד. הממצא לפיו הורים וסבים עם אוריינטציית התקשרות חרדה דווחו על רמה נמוכה של קבלה והענקה של תמיכה מפתיע, כיוון שניתן להניח כי אנשים המתאפיינים ברמות גבוהות של חרדו יטו לקבל עזרה מתוך הצורך שלהם בתלות וקשר. אך יחד עם זאת, יתכן שהחשש שלהם מפני נטישה ודחייה הוא זה המקשה עליהם להעניק ואף לקבל תמיכה. במקרה של הסבים והסבות, יתכן שמחשש שידחו את נתינתם רמת התמיכה האינסטרומנטלית נמצאה נמוכה. במקרה של ההורים, יתכן שהחשש מדחיה ומנטישה הוא זה שמקשה עליהם לפנות ולקבל עזרה. הסבר אפשרי נוסף הוא שעבור הסבים והסבות פרט לבנם או בתם, ישנם גם כלה או חתן שהקשר עמם שונה מהקשר עם ילדיהם ועשוי אף לעיתים להיות רגיש ופגיע, עובדה אשר יכולה להשפיע על מידת הצעת עזרה מתוך חשש שמא יתקלו בדחייה.

בהתקשרות לצמיחה בקרב אמהות ואילו במחקר נוסף אשר נערך בקרב אמהות לילדים עם נכויות התפתחותיות, נמצא כי רמות נמוכות של המנעות בהתקשרות היו קשורות בצמיחה רבה בקרב האמהות אך לא נמצא קשר בין חרדה בהתקשרות לבין צמיחה בקרב אמהות אלה (קליין - יעקובי, 2010).

הקשר בין לכידות משפחתית והסתגלות לשינויים לבין תמיכה וצמיחה

מבין שני מדדי יחסי המשפחה נמצא שהלכידות המשפחתית קשורה במחקר הנוכחי לשני סוגי

התמיכה בקרב שני הדורות במשפחה. ככל ששני הדורות במשפחה תפסו את הלכידות המשפחתית כטובה יותר, כך התמיכה האמוציונלית והאינסטרומנטלית המוענקת והמתקבלת היתה רבה יותר. ממצא זה מאשש את המחקר החמישי. לכידות משפחתית משקפת את דרגת הקשר או הניכור בין חברי המשפחה. מושג זה מבטא את תחושת ה"ביחד", את ההרגשה שיש דאגה הדדית במשפחה ורגישות לצרכי בני המשפחה. לכן, טבעי שבמשפחה בה מרגישים לכידות משפחתית, בני המשפחה מוכנים לתת ולקבל עזרה.

ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם מחקרים אחרים (Mirfin-Veitch et al., 1996, 1997) אשר

מצאו כי במרבית המשפחות בהן יש ילד עם נכות, הסבים והסבות היו מעורבים בהענקת תמיכה אמוציונלית ואינסטרומנטלית והביעו תחושות חזקות של שייכות ואכפתיות, כלפי המשפחה הגרעינית של ילדיהם בכלל וכלפי הילד עם הנכות בפרט. רק ברבע מן המשפחות במחקר, דווחו ההורים על ריחוק וחוסר מעורבות מצד הסבים והסבות והביעו תחושה של החמצה על העדרה של תמיכה זו. לטענת החוקרים, ההבדל במעורבות הסבים והסבות לא נבע מנכות הילד או מחומרת מוגבלותו, כי אם מהיסטוריית היחסים המשפחתיים עוד טרם לידתו של הילד עם הנכות. קרבה אינטימית ותקשורת פתוחה בין הסבים והסבות לבין ההורים לפני הולדת הילד שמשו קרקע פורייה לאמפתיה ולתמיכה רגשית ואינסטרומנטלית. לעומת זאת, היסטוריית יחסים שהתאפיינה בריחוק, בקור ובחוסר פתיחות יצרה גם מרחק רב יותר, חוסר עזרה וניכור לנוכח לידת הילד עם הנכות. מחקרה של בנדט (2006), מצביע אף הוא כי דפוסי קשר טובים בין ההורים לילדיהם הבוגרים סייעו להענקת תמיכה רבה יותר. המחקר מצא כי במשפחות שבהן הלכידות המשפחתית באה לידי ביטוי בתקשורת פתוחה וכנה, באמון בין שני הצדדים וביכולת להביע מצוקה, הסבים והסבותסבים וסבות הצליחו לזהות טוב יותר את צרכי ילדיהם. זיהוי זה הווה צעד ראשון והכרחי ליכולתם להיענות לצרכים של ילדיהם ולהעניק להם את התמיכה הנדרשת (בנדט, 2006).

בהתייחס להסתגלות לשינוי, נמצא קשר בין רמת ההסתגלות לשינויים לבין התמיכה. מממצאי

המחקר עולה כי סבים וסבות שתפסו את הסתגלות המשפחה לשינוי כטובה יותר תופסים עצמם

כמעניקים תמיכה אינסטרומנטלית רבה יותר ובהתאמה- הורים שתפסו את הסתגלות המשפחה לשינוי כטובה יותר דווחו על כך שקבלו תמיכה אינסטרומנטלית רבה. ממצא זה מאשש את השערת המחקר החמישית וניתן להסבירו על רקע העובדה שהמשפחה היתה גמישה ביכולת שלה להערך, להתארגן ולחלק מחדש תפקידים נוכח הצרכים החדשים שנוצרו ולהתייחס לציפיות הדדיות. כל אלה אפשרו קרקע נוחה יותר להעניקה וקבלה של תמיכה אינסטרומנטלית.

ממצא זה עולה בקנה אחד עם מחקרים של Foweli & McHaffie (2004), אשר חקרו את השינויים במשפחה בעת לידתו של פג. הם מצאו כי קיימת חשיבות רבה ליכולת ההסתגלות לשינויים בקרב משפחות של פגים בהשוואה למשפחות בהן התינוק נולד במועד. לנוכח הנסיבות הייחודיות, סבים וסבות אלו נדרשים לשינויים במשפחתם ומצליחים לגלות גמישות רבה יותר בהשוואה לאלו שלידת נכדם היתה במועד ולא בהכרח נדרשו לגמישות. סבים וסבות לפגים העידו שעל אף שלא היו רגילים בביצוע מטלות מסויימות, הבינו כי עליהם להתאים עצמם למצב החדש וללמוד להתארגן נוכח המציאות החדשה. מחקרה של בנדט (2006) מראה אף הוא כי אופי היחסים במשפחה, כפי שהוערך על ידי הסבים והסבות, קשור בתמיכה אותה העניקו לילדיהם הבוגרים. נמצא שככל שיכולתם של הסבים והסבות להסתגל לשינויים גבוהה, כך התמיכה שהם מעניקים רבה יותר.

ראוי לציין כי לא נמצא קשר בין לכידות משפחתית לצמיחה בשני הדורות במשפחה וזאת בניגוד להשערת המחקר החמישית, שהניחה שככל שיחסי המשפחה יאופיינו יותר בלכידות והסתגלות לשינוי כך הצמיחה תהיה רבה יותר בקרב שני הדורות במשפחה. יחד עם זאת, בקרב דור הסבים והסבות בלבד נמצא כי קיים קשר בין הסתגלות לשינויים לבין צמיחה. כאמור, הסתגלות לשינויים משקפת את היכולת לגלות גמישות נוכח מציאות חדשה ואת היכולת של הפרט להתאים עצמו למצב שונה ממה שהיה מורגל אליו. לכן, ניתן להניח כי סבים וסבות שתפסו את משפחתם ובתוך כך גם את עצמם כמסוגלים להתמודד עם השינויים הנדרשים כתוצאה מגידול נכדם עם הנכות האינטלקטואלית, היו אלה אשר צמחו יותר. הגילוי אודות הכוחות והיכולת של המשפחה להתארגן ולהסתגל לצרכים ולמשימות הנגזרות מטיפול בילד עם נכות אינטלקטואלית מבטא למעשה את מושג הצמיחה האישית.

הקשר בין תמיכה לבין צמיחה

נמצא קשר בין הענקת תמיכה אינסטרומנטלית לבין צמיחה בקרב דור הסבים: ככל שהתמיכה האינסטרומנטלית המוענקת על ידם הייתה רבה יותר, כך הצמיחה שלהם נמצאה רבה יותר. ממצא זה מאשש באופן חלקי את השערת המחקר השישית לפיה ככל שהתמיכה החברתית המוענקת והמתקבלת (אמוציונלית ואינסטרומנטלית) תהיה רבה יותר, כך הצמיחה האישית תהיה רבה יותר בקרב שני הדורות.

הסבר אפשרי לממצא זה הוא שסבים וסבות אשר העניקו סיוע אינסטרומנטלי לילדיהם (שיכול

לבוא לידי ביטוי בבילוי זמן פנוי יחד עם הנכד, שמירה על הנכדים האחרים כשהורים בסידורים או בטיפולים רפואיים) חשו מעורבים יותר בעקבות עזרה זו וכתוצאה מכך עשויים אף להרגיש חיוניים יותר ובעלי ערך גבוה יותר. ניתן להניח כי עצם הנתנה מעצימה אצל הסבים והסבות את תחושות הכוח וההערכה העצמית על היכולת להעניק - תחושות המניבות בסופו של דבר צמיחה רבה יותר. ממצא זה עולה בקנה אחד עם ממצאי המחקר של פינדלר (2009) בו דווחו הסבים והסבות על צמיחה לצד תמיכה אינסטרומנטלית ועל כך שההתגייסות לצרכים המשפחתיים החדשים חשפו צד אלטרואיסטי שהסבים והסבות מאוד גאים בו. מעדויותיהם עולה נכונות לוותר על הכל ולבטל הכל למען התגייסות ועזרה לילדיהם ולנכדם.

במחקר הנוכחי לא נמצא כי הענקת תמיכה אמוציונלית תרמה לצמיחתם של הסבים והסבות.

ממצא זה סותר את השערת המחקר השישית ויתכן שאפשר להסבירו בכך שבשונה מתמיכה אינסטרומנטלית, המזמנת פעילויות של עשייה ואולי קל יותר לחוש דרכה את התרומה הקונקרטית, תמיכה אמוציונלית מתקשרת יותר לחלקים העצובים, למועקה שנשארת אחרי שהסבים רואים את הילדים בכאבם ובמצוקתם ויתכן שעל רקע זה קשה יותר לצמוח. כמו כן, **לא נמצא קשר בין קבלת תמיכה אמוציונלית או אינסטרומנטלית לצמיחה בדור ההורים**. ממצא זה סותר את הספרות בתחום אשר מתארת את הקשר בין תמיכה לצמיחה כמעין "מעגל קסמים" בו הרווחים שאדם מפיק ממערכות יחסים תומכות, מחזקים את כוחותיו האישיים ומאפשרים לו בטחון רב יותר להיעזר במערכות תמיכה נוספות באופן שמסייע לו לצמוח (חדד, 2006). מחקרה של קליין יעקובי (2010) מצביע אף הוא על קשר חיובי בין תמיכה לצמיחה בקרב אמהות לילדים עם נכויות. הסבר אפשרי לממצא זה הוא שיתכן שצמיחה משקפת תהליך פנימי אשר תמיכה חיצונית יכולה להועיל לו אך לא בכל הקשר. אפשר שההבנה של ההורים כי הם זקוקים לתמיכה היא בבואה לתלות שלהם בהוריהם, ותחושה זו הקשתה על צמיחה.

4. הקשר בין מאפיינים אישיים להתקשרות ליחסי משפחה ולצמיחה בקרב דור הסבים

ממצאי המחקר הנוכחי עולה כי מבין המאפיינים האישיים, תעסוקה נמצאה קשורה לרמת הלכידות, לצמיחה האישית ולחרדה בהתקשרות. סבים וסבות אשר אינם עובדים התאפיינו ברמות חרדה גבוהות יותר, ברמת לכידות נמוכה יותר וברמת צמיחה אישית גבוהה יותר. הסבר אפשרי לקשר בין עבודה, רמת משאבים נמוכה וצמיחה ניתן למצוא בתיאוריית שימור המשאבים (Conservation of Resources) של הובפול (Hobfoll, 1988, 1989, 1998). לפי תאוריה זו בהיעדר משאב מסויים, משאבים אחרים 'מפצים' על אותו החוסר. יתכן שבשל היעדר התעסוקה, הסבים היו פנויים יותר לעזור לילדיהם

ולנכדיהם וחשו תחושת חיוניות ויכולת להעניק ובעקבות כך גם הערכה. במילים אחרות, יתכן שהטלטה שעברה על הסבים והסבות המתאפיינים ברמה נמוכה של משאבים אישיים, הינה גדולה ודרמטית יותר והיא זו שאילצה אותם לפצות על היעדר המשאבים ולגייס משאבים אחרים. מעצם גיוס המשאבים, נוכחו הסבים והסבות ביכולותיהם ובכך למעשה צומחים יותר.

אפשרות נוספת להסבר הממצא היא שמדובר בסבים וסבות שאינם עובדים ולכן רמת הפניות שלהם גבוהה יותר ומאפשרת להם להשקיע יותר בתפקידם כסבים ולהרוויח כתוצאה מכך ברמה האישית. יתכן שהזמן הפנוי מאפשר להם להשקיע זמן בנכד עם הנכות האינטלקטואלית, למרות הקשר הפגיע בין בני המשפחה, וכך להיות יותר קרובים וכתוצאה מכל אלה אפילו לצמוח יותר. כלומר, הצמיחה אותה חווים הסבים מתרחשת על אף מאפייני הקשר המשפחתי ואופי ההתקשרות שלהם.

הסבר אפשרי נוסף העולה מן הספרות הוא שסבות מהווה לעיתים קרובות פיצוי על החמצה בקשר עם הילדים (Neugarten & Weinstein, 1964). יתכן שהסבים והסבות משקיעים זמן רב בנכד עם הנכות בניסיון לפצות, בין אם באופן מודע ובין אם לאו, על זמן שלא השקיעו עם ילדיהם כשהיו שקועים בעבודה או מתוך רצון לחוות הורות שנייה מוצלחת יותר. אפשר שהסיבות הללו הן אלו אשר מסייעות להם לצמוח יותר.

הממצא המלמד שהלכידות המשפחתית בקרב סבים וסבות שאינם עובדים הינה נמוכה תמוה מעט. ניתן לשער כי דווקא משום שהסבים והסבות אינם עובדים, הם מעורבים יותר ולוקחים תפקידים רבים יותר במשפחה. מעורבות זו עשויה להוביל לקרבה רבה יותר אך גם לייצר מתחים ולחצים ויתכן שאלו פוגעים בלכידות המשפחתית.

ממצא נוסף הוא שסבים וסבות שאינם עובדים מתאפיינים בחרדה גבוהה. כאמור, ממד החרדה בהתקשרות מבטא פחד מפני דחייה ונטישה. אנשים עם רמות גבוהות של חרדה בהתקשרות מתאפיינים בצורך חזק בקרבה, דאגות סביב מערכות היחסים ופחד מדחייה (Brennan et al., 1998; Fraley & Waller, 1998; Shaver et al., 2000). על רקע זה, יתכן שסבים וסבות אשר אינם עובדים פנויים יותר להרהורים ביחס לגילם ולזקנה. אפשר שמחשבות אלו מציפות אותם בדאגות על עתיד הנכד עם הנכות ועל עתיד ילדיהם, בדאגות סביב נטישה וסביב מערכות היחסים שלהם - ומכאן רמות החרדה הגבוהות יותר.

ממצא אחר שעולה מהמחקר הנוכחי הוא הקשר שבין בריאות טובה לצמיחה גבוהה. כך שככל שמצבם הבריאותי של הסבים והסבות טוב יותר, הצמיחה שלהם רבה יותר. יתכן שסבים וסבות אשר פחות עסוקים בבעיות בריאות, פנויים פיזית ורגשית יותר לעסוק בפעילויות שונות. בין אלה אפשרי שהם מוצאים יותר זמן לבלות עם משפחתם ונכדיהם ומסוגלים מבחינה פיזית להציע עזרה במשימות השונות וכך, עצם הקרבה ובלוי הזמן המשותף מאפשר להם לצמוח יותר. לעומתם, סבים וסבות אשר טרודים

ממצבם הבריאותי, עסוקים יותר בפגישות עם רופאים, בטיפולים שונים ובתחושה פיזית ירודה. כל אלה עשויים להקשות עליהם להגיע לביקורים לעיתים תכופות יותר, לבלות במחיצת הנכד ולקחת חלק ולסייע במשימות השונות, שכן הפעילות עמו דורשת מאמץ פיזי שעשוי לפגוע בהנאה מהרווחים האפשריים בבילוי זמן משותף. יתכן שפגיעה זו במידת הקרבה לנכד והיכולת הפיזית לבלות איתו תתבטא במימד הצמיחה, ואותם סבים וסבות יצמחו פחות. הסבר אפשרי נוסף הוא שבאופן כללי בעיות בריאות בגיל הזה עשויות להעיב על כל תחומי החיים, ובכלל זה על היכולת לצמוח.

5. תרומתם של המשאבים האישיים והמשאבים החיצוניים לצמיחה האישית בקרב

ההורים והסבים

עד כה הוסברו הקשרים בין המשאבים השונים לבין הצמיחה, תוך ההתייחסות לכל אחד מהמשאבים בפני עצמו. בהמשך נציג כיצד כל המשאבים יחד תרמו להסבר השונות של הצמיחה בכל דור. **ממצאי המחקר הנוכחי עולה שאחוזי השונות המוסברת של הצמיחה בדור הסבים (58%) גבוהים יותר מאחוזי השונות המוסברת של הצמיחה (24%) בקרב דור ההורים.** מבחינת הגורמים התורמים לצמיחה בקרב שני הדורות, נמצא כי השוני עולה על הדמיון. בעוד שבקרב כלל ההורים השכלה גבוהה תרמה לצמיחה רבה יותר, בקרב הסבים והסבות דווקא השכלה נמוכה השפיעה על צמיחתם, וזאת רק אצל סבים וסבות אשר יכולת ההסתגלות שלהם לשינוי טובה. ביחס ליכולת ההסתגלות לשינויים נמצא כי סבים וסבות אשר מתאפיינים ביכולת הסתגלות טובה לשינויים, צמיחתם רבה יותר. בדור ההורים לעומת זאת, יכולת טובה של הסתגלות לשינוי תרמה לצמיחה רבה יותר רק בקרב הורים שמצבם הכלכלי היה גבוה או בקרב הורים שהשכלתם היתה נמוכה. באשר לתרומתם של משאבים אישיים וחיצוניים לצמיחתם של כל אחד מהדורות, נמצא כי בקרב ההורים תרמו המשאבים של התקשרות ורמת השכלה לצמיחה אישית, בעוד שבקרב דור הסבים מידת בריאותם הפיזית ומידת ההסתגלות לשינויים תרמו לצמיחתם.

תרומתם של משאבים פנימיים ומשאבים חיצוניים לצמיחה האישית בדור ההורים

בקרב דור ההורים, נמצא כי שני מדדי ההתקשרות (המנעות וחרדה) ומדד השכלה תרמו להסבר

הצמיחה, אך שני מדדי יחסי המשפחה (לכידות והסתגלות לשינויים) לא תרמו באופן ישיר ומובהק לצמיחה. את החלק הארי של הסבר השונות של הצמיחה (14%) תרמו האינטראקציות בין מצב כלכלי להסתגלות לשינוי ובין רמת השכלה להסתגלות לשינוי. נמצא שבקרב הורים שהשכלתם נמוכה, ככל

שתפסו את יכולת משפחתם להסתגל לשינוי כטובה יותר כך הצמיחה שלהם רבה יותר. כמו כן, בקרב הורים עם מצב כלכלי טוב, ככל שתפיסתם את יכולת הסתגלות המשפחה לשינוי טובה יותר, צמיחתם הייתה רבה יותר.

ממצאי המחקר עולה כי רמות נמוכות של המנעות בהתקשרות ורמות גבוהות של חרדה

בהתקשרות, קשורות בקשר ישיר עם צמיחה רבה יותר. מן הספרות עולה כי רמות גבוהות של חרדה בשילוב עם רמות נמוכות של המנעות מאפיינות את הסגנון החרד. אנשים עם סגנון חרד מתאפיינים בפחד מדחייה ומפרידה, בחוסר בטחון בתמיכתם של אנשים, בצורך חזק בקרבה ומוסתיים את רגשותיהם על ידי הפעלת יתר של מערכות התקשרות בנסיונות לכבוש את אהבתו של האחר על ידי הצמדות אליו (Bartholomew & Horowitz, 1991; Brennan et al., 1998). בעתות מצוקה ומשבר נוטים האנשים הגבוהים במימד החרדה להפעלת יתר (hyperactivation) של אסטרטגיות להשגת נחמה, אישור ותמיכה מדמויות ההתקשרות (Mikulincer, 1997). מכאן, אפשר להניח שהורים בעלי סגנון התקשרות חרד אשר חווים קושי ומצוקה בהתמודדות עם גידול ילד עם נכות אינטלקטואלית, מפעילים הפעלת יתר את מערך ההתקשרות שלהם לצורך הרגעה ונחמה. הפעלה זו עשויה להביא לכך שהקשרים עם בני המשפחה יהיו קרובים והדוקים יותר, ומעצם קרבה זו תתאפשר צמיחה רבה יותר בקרב הורים עם סגנון התקשרות זה. ממצא זהה נמצא גם במחקרה של שפילמן (2010) בו הורים לפגים בעלי סגנון התקשרות חרד צמחו יותר מהורים בעלי סגנון התקשרות אחר.

כאמור, לא נמצאה צמיחה רבה יותר בקרב הורים עם רמות המנעות גבוהות. הספרות מצביעה על כך שאנשים עם רמת המנעות גבוהה בהתקשרות נוטים להמנע מחשיפה ומקרבה ולשמור על פרטיותם ולכן נאלצים להתמודד לרוב ללא יחסי גומלין של נתינה וקבלת תמיכה (Shaver & Hazan, 1993). בתנאים אלו אכן קשה להניח כי תתרחש צמיחה אישית.

עוד נמצא שככל שהשכלתם של ההורים גבוהה יותר, הצמיחה שלהם רבה יותר. הסבר אפשרי לממצא זה עשוי להיות נעוץ בכך שמשאב ההשכלה מאפשר להורים לחפש לעצמם פתרונות ומקורות תמיכה (פורמליים ובלתי פורמליים) כדי להתמודד טוב יותר עם המצוקה שלהם. פתרונות אלו מאפשרים למידה של דרכי התמודדות חדשות ועשויים לסייע להם לצמוח.

מניתוח האינטראקציות עלה שדווקא בקרב הורים שהשכלתם גבוהה, ככל שתפיסתם את הסתגלות המשפחה לשינוי הייתה טובה יותר - צמיחתם הייתה נמוכה. לעומת זאת, בקרב הורים שהשכלתם נמוכה, ככל שתפיסתם את הסתגלות המשפחה לשינוי הייתה טובה יותר - צמיחתם רבה יותר. ממצא זה תמוה, לאור העובדה שלרמת השכלה גבוהה נמצא קשר ישיר ומובהק עם צמיחה רבה יותר.

נשאלת השאלה מה ביכולת תפיסת ההסתגלות לשינוי הופך את הקשר בין השכלה לצמיחה? יתכן וההסבר לכך נעוץ בפיצוי במשאבים (Hobfoll & Lerman, 1988). הורים בעלי השכלה נמוכה אשר תופסים את משפחתם עם יכולת טובה של הסתגלות לשינוי ובתוך כך גם את עצמם, נחשפים בזכות הפתיחות והרצון לערוך שינוי למידע, למיומנויות ואולי אף לקשר עם הורים כמוהם ולאנשי מקצוע. תהליך זה הוא תהליך שאינו בהכרח טבעי להם, אך הוא בהחלט מעצים אותם וגורם להם לחוש שלמדו וכי הם מסוגלים ליותר מקודם ובעקבות כך לצמוח.

תרומה נוספת בדור ההורים היא האינטראקציה בין מצב כלכלי להסתגלות לשינויים: בקרב הורים במצב כלכלי גבוה, ככל שתפיסתם את המשפחה כמסתגלת לשינוי טובה יותר - כך צמיחתם רבה יותר. לעומת זאת, בקרב הורים אשר מצבם הכלכלי נמוך, ככל שתפיסתם את המשפחה כמסתגלת לשינוי טובה יותר צמיחתם נמוכה. ניתן להסביר ממצא זה בכך שהורים שמתמודדים עם משאבים כלכליים מוגבלים עסוקים בחיפוש אחר פתרונות כלכליים שיסייעו להם להתמודד עם ההוצאות המרובות הכרוכות בגידול ילד עם נכות אינטלקטואלית. במילים אחרות, יכולת ההסתגלות שלהם לשינויים מופנית למציאת פתרונות לקושי הכלכלי ובסיטואציה שכזו הצמיחה האפשרית נפגעת ונמוכה. לעומתם, הורים אשר מצבם הכלכלי טוב אינם עסוקים בקשיים אלה, שכן המשאבים הכלכליים שלהם מספקים להם פניות נפשית. כאשר על מצבם הכלכלי המשופר מתווספת יכולת טובה להסתגלות לשינוי, עובדה המסייעת בהתמודדות של גידול ילד עם נכות אינטלקטואלית, הפניות הנפשית והיכולת להתגל לשינוי תורמות באופן משולב לפרספקטיבה חיובית ובעקבות לצמיחה.

לסיכום, נמצא כי תפיסת המשפחה כמסתגלת לשינויים בקרב דור ההורים הינה משמעותית לצמיחתם. תפיסה זו לא תרמה באופן ישיר לצמיחתם של ההורים, אלא רק בתיווך של משאבים אחרים כמו השכלה ומצב כלכלי. הסבר אפשרי לכך הוא שמאחר וההורים חווים את המשבר באופן כה קרוב ואינטנסיבי הם חייבים להתאים עצמם לנסיבות שנוצרו, לגלות גמישות, להסתגל ולערוך שינויים נדרשים. עם זאת, כאשר מצבם הכלכלי רע או השכלתם גבוהה, הגמישות אינה מניבה צמיחה.

תרומתם של משאבים פנימיים ומשאבים חיצוניים לצמיחה בדור הסבים

מבין המשאבים האישיים שנבדקו בדור הסבים, נמצא כי רק לבריאות הפיזית תרומה ישירה ורבה לצמיחה. ככל שהבריאות הפיזית נתפסה כטובה יותר, כך הסבים והסבות צמחו יותר. מבין המשאבים החיצוניים שנבדקו, נמצא כי לתפיסת המשפחה כמסתגלת לשינוי קשר מובהק וישיר עם צמיחה בדור זה. מהאינטראקציות השונות שנערכו עלה כי בדומה לדור ההורים, האינטראקציה של תפיסת יכולת המשפחה להסתגל לשינוי כטובה עם השכלה וכן האינטראקציה של תפיסת יכולת

המשפחה להסתגל לשינוי כטובה עם מצב כלכלי תרמו להסבר הצמיחה. נמצא כי בקרב סבים וסבות שהשכלתם נמוכה, ככל שתפיסתם את המשפחה כמסתגלת לשינוי טובה יותר, צמיחתם רבה יותר. כמו כן, בקרב סבים וסבות שמצבם הכלכלי טוב, ככל שתפיסתם את המשפחה כמסתגלת לשינוי טובה יותר אזי צמיחתם רבה יותר. אינטראקציה נוספת שנמצאה בדור זה היא **שבקרב סבים וסבות דתיים, ככל שרמת החרדה בהתקשרות היתה נמוכה יותר, צמיחתם הייתה רבה יותר. בקרב סבים וסבות חילוניים לא נמצא קשר כזה.** כאמור, נמצא כי בריאות פיזית טובה יותר תרמה לצמיחה רבה יותר בקרב הסבים והסבות. הסבר אפשרי לממצא זה עשוי להיות שסבים וסבות אשר אינם עסוקים בבעיות בריאות העלולות להקשות עליהם לקחת חלק פעיל בחיי ילדיהם הבוגרים ונכדם, הם אלו שיכולים להשקיע וליהנות מבילויים ומפעילויות נוספות ולצמוח מהתמורה ומהכרת התודה הנגזרים מכך. ממצא זה עולה בקנה אחד עם הספרות העוסקת באיכות חייהם של אנשים בגיל השלישי לפיה אובדנים פיזיים ובינאישיים, ירידה במצב הבריאות הגופנית והנפשית וצמצום במשאבים כלכליים וחברתיים המלווים לעתים את תהליך ההזדקנות, עלולים להשפיע לרעה על איכות חייו של האדם האדם המזדקן (Atchley, 1991; Chappell, 1991; Svensson, 1991).

באשר להסתגלות לשינוי נמצא כי ככל שתפיסת המשפחה כמסתגלת לשינוי טובה יותר, כך הצמיחה רבה יותר. ניתן להניח כי ככל שהאנשים מבוגרים יותר, הם גמישים פחות, אך כשנולד ילד עם נכות אינטלקטואלית הם נדרשים לערוך שינוי, להתגייסות ולהתארגנות מחודשת של חלוקת התפקידים במשפחה. מצב זה, מאפשר להם לראות מהצד את ההתארגנות המחודשת של משפחתם ומתפעלים ממנה ובמובן הזה הם יכולים לתפוס את הסתגלות המשפחה לשינוי כטובה ולצמוח.

בדומה לדור ההורים, בקרב סבים וסבות שמצבם הכלכלי טוב נמצא שככל שתפיסת המשפחה כמסתגלת לשינוי טובה יותר, צמיחתם היתה רבה יותר. בשונה מדור ההורים, בקרב סבים וסבות שמצבם הכלכלי הוא נמוך, לא נמצא הבדל ברמת הצמיחה כאשר תפיסת המשפחה כמסתגלת לשינוי היתה גבוהה או נמוכה. הסבר אפשרי לממצא זה הוא שכאשר סבים וסבות נאלצים להתמודד עם מצב כלכלי נמוך בזקנה, הם עסוקים בדאגות כלכליות קיומיות (לדוגמא: הוצאות רפואיות הנגזרות מגילם המבוגר) ויכולת ההסתגלות שלהם לשינויים, בין אם היא גבוהה או נמוכה, מתועלת במלואה למציאת פתרונות להתמודדות עם מצבם הכלכלי הנמוך. במצב הזה, ניתן להניח כי יכולתם לצמיחה אישית נפגעת. לעומתם, סבים וסבות הנהנים מרווחה כלכלית אינם עסוקים בקשיים כלכליים ומתאפשרת להם פניות נפשית שכאשר נלוויות לה יכולת הסתגלות טובה לשינוי - מתרחשת צמיחה אישית.

כפי שצויין, נמצא שבקרב סבים וסבות שהשכלתם **נמוכה** תפיסת המשפחה כמסתגלת לשינוי טובה יותר נמצאה קשורה לצמיחה רבה יותר. ממצא זה זהה לממצא המקביל בדור ההורים, למעט הבדל

אחד : בקרב סבים וסבות שהשכלתם גבוהה לא נמצא הבדל ברמת הצמיחה כאשר תפיסת המשפחה כמסתגלת לשינוי היתה גבוהה או נמוכה. הסבר אפשרי לכך שסבים וסבות שהשכלתם נמוכה צמחו יותר ככל שיכולתם להסתגל לשינוי היתה טובה יותר, עשוי להמציא בתיאוריה של פיצוי משאבים (Hobfoll & Lerman, 1988). ייתכן כי יכולת הגמישות של הסבים והסבות והסתגלותם הטובה לשינוי אפשרה להם לתרום לילדיהם ולנכדם, על אף היותם בעלי השכלה נמוכה. ההכרה של ילדיהם בתמיכה זו וההזדמנות שלהם ללמוד על תרומתם והשפעתם על המשפחה אפשר שהיא זו שאפשרה את צמיחתם. הסבר אפשרי נוסף הוא שסבים וסבות אשר השכלתם נמוכה ויכולת ההסתגלות שלהם לשינוי טובה עשויים, בזכות הפתיחות שלהם והרצון להסתגל למציאות המשתנה, להחשיף למידע ולמיומנויות חדשות שלא היו מורגלים בהם בעבר. יתכן שתהליך זה מעצים אותם וגורם להם לחוש שהתפתחו ולמדו וכתוצאה מכך - מסוגלים ליותר מקודם.

כפי שצינו, מבין המשאבים האישיים שנבדקו, נבדקה גם רמת הדתיות. נמצא כי רק בקרב סבים וסבות שהגדירו עצמם דתיים, ככל שרמת החרדה שלהם בהתקשרות היתה נמוכה יותר, צמיחתם היתה רבה יותר. יש לציין כי בקרב סבים וסבות שהגדירו עצמם חילוניים לא נמצא הבדל במידת הצמיחה כאשר החרדה בהתקשרות היתה גבוהה או נמוכה.

על מנת להסביר ממצא זה יש להתייחס תחילה לקשר שבין דתיות לבין התמודדות עם גידול ילד עם נכות לבין צמיחה. המונח "דת" מתייחס לדבקות האדם באמונות, בערכים מסויימים ובקשר של האדם למסגרת דתית (Thoresen, 1998). הספרות מראה כי לאמונה דתית עשויה להיות השפעה ממתנת בתהליך הסתגלות המשפחה לילד עם נכות (Roger-Dulan & Blacher, 1995) וכי ביכולתה לספק משמעות רבה עבור הורים לילדים עם נכויות שונות (Hughes, 1999; Weisne, Belzer & Stolze, 1991; Zee, Quezada & Belgrave, 1994; Zhang & Bannet, 2001). עוד נמצא כי אמונה מסייעת למאמין לשאוב כח ולמצוא משמעות חיוביות בחוויות חיים שליליות ובמשברים (Antonovsky, 1987; Krauss & Seltzer, 1993; McIntosh, Silver & Wortman, 1993; Park & Cohen, 1990). יתכן שהאמונה סייעה לסבים וסבות דתיים אשר השתתפו במחקר לשאוב כוח ולקבל את נכות הילד, להסתגל למציאות חיים זו ולהתמודד עימה. סבים וסבות דתיים המאופיינים ברמה נמוכה של חרדה בהתקשרות נוטים לחוש בנוח עם קרבה ותלות הדדית, להשען על חיפוש אחר תמיכה ולמצוא אמצעים מועילים אחרים להתמודדות עם לחצים. בהנתן כל אלה, טבעי שסבים וסבות אלו יצמחו יותר.

לסיכום, מממצאים אלה עולה כי ישנם קווי דמיון ושוני בין דור ההורים לדור הסבים, אך השוני

עולה על הדמיון: בעוד שבדור ההורים נמצא שהורים בעלי סגנון התקשרות חרד צמחו יותר והורים שהתקשרותם נמנעת לא צמחו, בקרב סבים וסבות לא נמצא קשר בין דפוס ההתקשרות לצמיחה. ניתן להניח כי גורמים אחרים משחקים תפקיד בצמיחתם של ההורים ובצמיחתם של הסבים והסבות. למשל, מאחר שההורים הם אלה הנדרשים להתמודד עם המשבר באופן קרוב ואינטנסיבי יותר, הם עשויים לפנות למקורות תמיכה שונים. הורים עם סגנון התקשרות חרד נוטים לחפש אחר מערכות תמיכה וקרבה באופן נמרץ יותר והקשר עם האנשים הקרובים והתמיכה הניתנת על ידם הם עשויים להוביל אותם לצמיחה רבה יותר. ניתן לשער כי הקשר בין סגנון התקשרות חרד לצמיחה לא מתקיים אצל הסבים והסבות מאחר והם חווים את המשבר באופן שונה ובתפקיד של מעניקים תמיכה. הסבים והסבות

הבדל אחר בין שני הדורות במשפחה הוא שבדור הסבים נמצא כי לתפיסת המשפחה כמסתגלת לשינוי יש קשר ישיר עם צמיחה רבה יותר בעוד שבדור ההורים שני מדדי יחסי המשפחה לא תרמו באופן ישיר להסברת הצמיחה. הסבר אפשרי לכך הוא שמאחר והורים, כאמור, חווים את המשבר באופן **קרוב** ואינטנסיבי יותר אין להם ברירה אלא להתאים עצמם לנסיבות שנוצרו, אך הם לא בהכרח צומחים משינויים אלו שנכפו עליהם בעל כורחם. לעומתם, הסבים והסבות חווים את המשבר באופן יחסי **ממרחק רב** יותר. הריחוק היחסי של הסבים והסבות מהמשבר דורש מהם שינוי, שעשוי לבוא לידי ביטוי בגמישות וביכולת טובה יותר של הסתגלות לשינוי אשר בסופו של דבר מסייעת להם לצמוח.

לצד השוני שהוזכר, ניתן למצוא גם קווי דמיון בין הדורות. כך למשל בשני הדורות נמצא כי בקרב הורים וסבים בעלי רמת השכלה נמוכה, ככל שתפיסתם את המשפחה כמסתגלת לשינוי טובה יותר, צמיחתם רבה יותר. כמו כן נמצא שהן בקרב הורים והן בקרב סבים וסבות במצב כלכלי טוב, ככל שתפיסתם את המשפחה כמסתגלת לשינוי טובה יותר הצמיחה רבה יותר. הממצא הקושר בין השכלה נמוכה, הסתגלות טובה לשינויים וצמיחה יכול להיות מוסבר ביכולת להתגמש ולהתאים את עצמם לדרישות נוכח נכות הילד\ נכד, על אף החוסר במיומנות של חיפוש אחר מקורות מידע אשר מזוהה עם השכלה גבוהה. השילוב בין השניים מסייע לצמיחה בקרב שני הדורות ומתאפשר הודות ליכולת להסתגל לשינוי. הסבר אפשרי נוסף הוא שבעלי השכלה נמוכה תפסו את משפחתם כמסתגלת לשינוי, נחשפים בזכות הפתיחות שלהם לשינויים, למידע, למיומנויות חדשות ואולי אף לקשר עם אחרים במצבם ולאנשי מקצוע. ייתכן שתהליך זה מעצים באופן מיוחד אנשים שרמת השכלתם הפורמלית נמוכה וגורם להם לחוש שהתפתחו וצמחו בצורה משמעותית יותר.

בדומה לכך, יתכן שהדפוסים הדומים של שני הדורות במשפחה ביחס לקשר בין מצב כלכלי טוב, תפיסת הסתגלות לשינוי טובה לשינויים וצמיחה עשויים להיות מוסברים בכך שמצב כלכלי ממלא תפקיד

משמעותי ללא קשר לגילו ולתפקידו המשפחתי של האדם וכאשר זה נוסף ליכולת הסתגלות טובה לשינויים, פוטנציאל הצמיחה מתממש באופן מירבי.

תרומה תאורטית

תרומתו הייחודית של המחקר הינה בראש ובראשונה ההתייחסות לשני הדורות במשפחה: דור ההורים ודור הסבים. מחקרים רבים בדקו את נקודת מבטם של הסבים והסבות נוכח גידול ילד עם צרכים מיוחדים על ההיבטים השונים הכרוכים בכך (Baranovsky & Schilmoeller, 1999; Findler, 2000; Gardner et al., 1994; Heller et al., 2000; Katz & Kessel, 2002), בעוד מחקרים אחרים בדקו את התמודדות ההורים עם גידול ילד עם צרכים מיוחדים (Seligman et al., 1997; Trute, 2003). המחקר שופך אור על התמונה המתקבלת מבחינת שני הדורות במשפחה ומוסיף נדבך לספרות המחקרית בתחום. תמונה זו מאפשרת התבוננות על כל משאב משתי זוויות שונות: **התמיכה האמוציונלית והאינסטרומנטלית המתקבלת על ידי ההורים והניתנת על ידי הסבים והסבות, בחינת האופן בו כל דור העריך את יחסי המשפחה ותרומתם של כל אלה לצמיחה האישית של כל דור, וכמו כן תרומתו הייחודית של המשאב האישיותי, דפוס ההתקשרות, בכל דור לכל אלו.**

אחד הממצאים המשמעותיים במחקר הנוכחי מתמקד בחוויית הצמיחה האישית של הורים לילדים עם נכות אינטלקטואלית בהשוואה לצמיחתם של הסבים והסבות. נמצא כי דור ההורים צמח יותר מדור הסבים והסבות ככל הנראה בשל הקרבה למשבר של גידול ילד עם נכות אינטלקטואלית אשר מתבטאת ברמה היומיומית. האינטנסיביות שבטיפול בילד עם נכות, היא זו שמפגישה את ההורים עם שאלות קיומיות וסוגיות מהותיות של טיפול בבן/ בת עם הנכות האינטלקטואלית כמו גם עם חוויות חיוביות שנלוות לחוויה זו. אנו משערים שזוהי הסיבה לכך שהצמיחה אצל ההורים נמצאה רבה יותר. צמיחה בדור ההורים נמצאה קשורה גם באופן ישיר להשכלה גבוהה ולדפוס ההתקשרות, הורים עם רמות המנעות נמוכות ורמות חרדה גבוהות בהתקשרות צמחו יותר. בדור הסבים צמיחה נמצאה קשורה באופן ישיר לתמיכה אינסטרומנטלית, סבים שהעניקו יותר תמיכה אינסטרומנטלית צמחו יותר. יתכן וצמיחה זו התאפשרה כתוצאה מההכרה וההוקרה לה זכו מילדיהם נוכח הניתנה האינסטרומנטלית. כך שלמעשה בדור **ההורים** היה זה המאפיין האישי של **השכלה גבוהה** והמשאב הפנימי של **התקשרות** אשר תרמו תרומה ישירה לצמיחתם של ההורים. בקרב **הסבים והסבות** לעומת

זאת, המאפיין האישי של **בריאות פיזית טובה** והמשאב החיצוני של **יחסי משפחה** תרמו באופן ישיר לצמיחתם.

ממצא נוסף בנושא התמיכה מצביע על כך שהן ההורים והן הסבים מעריכים את התמיכה אמוציונלית המוענקת והמתקבלת כמשמעותית יותר מזו האינסטרומנטלית. ממצא זה עולה בקנה אחד עם הספרות המקצועית הדנה בתמיכת סבים וסבות במשפחות המתמודדות עם גידול ילד עם צרכים מיוחדים. בקשר שבין תמיכה ליחסי משפחה נמצא כי לכידות משפחתית טובה תרמה לתמיכה רבה יותר, אמוציונלית ואינסטרומנטלית כאחד. ממצא זה אף הוא מוסיף לידע הקיים בספרות, לפיו היסטוריה משפחתית עשויה לנבא את רמת התמיכה במשפחה ואת אופיה (Mirfin-Veitch et al., 1996, 1997). ביחס ליחסי משפחה וצמיחה, נמצא כי תפיסת המשפחה כמסתגלת לשינוי תפקיד מרכזי במידת צמיחתם של שני הדורות במשפחה. בדור ההורים, נמצא כי ככל שתפיסת המשפחה כמסתגלת לשינוי טובה יותר הצמיחה בקרב הורים שרמת השכלתם נמוכה ובקרב הורים שמצבם הכלכלי נמוך רבה יותר. סבים וסבות תפסו את המשפחה כמסתגלת טוב יותר לשינוי מההורים וככל שתפיסה זו היתה טובה יותר הצמיחה היתה רבה יותר. בדומה להורים, נמצא כי בקרב סבים וסבות שהשכלתם נמוכה ככל שתפיסת המשפחה כמסתגלת לשינוי טובה יותר הצמיחה רבה יותר וכמו כן סבים וסבות שמצבם הכלכלי טוב ככל שתפיסת המשפחה כמסתגלת לשינוי טובה יותר צמיחתם רבה יותר (בשונה לדור ההורים).

מגבלות המחקר

בצד הממצאים והמסקנות העולים מן המחקר יש לתת את הדעת למספר מגבלות. הראשונה שבהן מתייחסת לגודל המדגם. כאמור, אוכלוסיית המחקר כללה שני דורות במשפחה, הורים לילדים עם נכות אינטלקטואלית והוריהם (הסבים והסבתות), 66 הורים ו 66 סבים וסבתות. מדגם זה אינו גדול בעקבות הקושי שבאיסוף הנתונים. פרטיהם של ההורים והסבים והסבתות חסויים ולכן נדרשו מספר תיווכים כדי להגיע להורים ולסבים שכללו בין היתר, מנהלי בתי ספר, מנהלי ארגונים חברתיים כדוגמת אקים, רכזי תנועות נוער ומועדוניות. בנוסף לכך, לאחר שהתאפשרה יצירת הקשר עם ההורה וקבלת הסכמתו להשתתף במחקר, נדרשה גם קבלת ההסכמה של אחד מהוריו (הסבא או הסבתא), עובדה זו הוותה קושי נוסף בגיוס נחקרים (מסיבות כמו: משתתפים שהוריהם אינם בחיים, הוריהם מבוגרים מאוד, או שאינם דוברי עברית). קשיים אלה תרמו לכך שכמות המשתתפים במחקר אינה גדולה. ללא

ספק מדגם גדול יותר היה מאפשר להסיק מסקנות ולהכליל את תוצאות המחקר באופן מקיף יותר ביחס לכלל אוכלוסייה זו.

כמו כן, איסוף הנתונים במחקר נעשה בשיטת הדווח העצמי, שהינה מגבלה שכיחה שבאה לידי ביטוי גם במחקר הנוכחי. הנתונים שנאספו מבטאים את תפיסתם הסובייקטיבית של ההורים לגבי מכלול המשתנים שנבדקו. יתכן שמתוך רציה חברתית, ובמיוחד לאור העובדה שהורי הילד עם הנכות האינטלקטואלית ידעו שגם הוריהם ממלאים את השאלון ולהפך, אפשר שנגרמה הטיה מסויימת לטובת הנבדקים. מצב זה הוא בלתי נמנע שכן מטרת המחקר ויחודו היה בבחינת הזווית השונות של שני הדורות במשפחה ביחס למשתני המחקר השונים, ולא ניתן היה ליצור הפרדה בין שני הדורות באופן ההגעה אליהם ובקבלת הסכמה נפרדת מכל דור להשתתף במחקר. יתכן שפניה לאנשי מקצוע וקבלת דווח נוסף מנקודת מבטם, או הוספת תצפית היו מעשירים את הדווח הסובייקטיבי. מגבלה נוספת קשורה לכך שהנתונים נאספו בנקודת זמן אחת. עובדה זו מביאה לכך שהתמונה המצטיירת היא מוגבלת ויש קושי להכליל ממנה אל נקודות זמן אחרות. נקודה זו משמעותית לגבי הצמיחה, שכן כדי ללמוד על שינויים והתפתחות בצמיחה של ההורים והסבים וסבתות לילדים עם נכות אינטלקטואלית אפשר שטוב יותר היה לבחון את תחושתיהם בנקודות זמן נוספות.

כמו כן, יתכן שהוספת קבוצת ביקורת של סבים וסבתות והורים לילדים ללא נכות אינטלקטואלית היתה עשויה להוסיף על הממצאים של המחקר הנוכחי ולשפוך אור על נקודות הדמיון והשוני בין משפחות אלה לבין משפחות ללא ילד עם נכות אינטלקטואלית.

תרומה יישומית

יחודיות המחקר הנוכחי היא בתמונת המראה המתקבלת לגבי שני הדורות במשפחה. ממצאי המחקר המלמדים על חשיבות הקשר שבין שני הדורות, נוכח גידול ילד עם נכות אינטלקטואלית, תורמים לידע הקיים על תפיסת התמיכה והלכידות המשפחתית והקשר שלהם לצמיחה, בקרב סבים וסבתות והורים לילדים עם נכות אינטלקטואלית.

המחקר שופך אור על יכולת ההסתגלות לשינויים כמרכיב משמעותי לצמיחה אישית בקרב שני הדורות. ניתן לסייע בפיתוח יכולת זו בקרב הורים וסבים לילד עם נכות אינטלקטואלית הן במסגרת טיפול פרטני או במסגרת התערבות קבוצתית בה יחליפו המשתתפים חוויות ותובנות ויסייעו אחד לשני להרחיב את טווח המיומנויות העומד לרשותם ובכך יתמכו זה בזה. כפי שמראה המחקר הנוכחי,

התערבות שכזו עשויה להועיל לסבים ולסבות באופן כללי ולהורים אשר מצבם הכלכלי נמוך ורמת השכלתם נמוכה בפרט.

הכרה בחשיבות הסבים והסבות במשפחות לילדים עם נכות אינטלקטואלית בקרב אנשי המקצוע עדיין בחיתוליה. ניתן ללמוד זאת ממחקר שנערך בישראל רק לאחרונה (Ben-Findler & Taubman, 2003). במחקר נבחנו ידיעותיהם ועמדותיהם של עובדים סוציאליים כלפי מיקומם של סבים וסבות במשפחות לילדים עם נכות, ובכלל זה נבחנה גם ההתערבות המקצועית בפועל, כלומר: מידת שילובם של סבים וסבות בטיפול במשפחות לילדים עם נכות. התמונה המתקבלת היא שמרבית הידע המצוי בידי העובדים הסוציאליים, מגיע מהתרשמויות אישיות ודיווחי אמהות, והתוצאה היא ידע אשר אין בו הבחנה בין סוגי התמיכה המוענקת על-ידי הסבים והסבות, כמו גם בין התרומות האפשריות של התמיכה להסתגלות המשפחה בתחומים שונים. עובדים סוציאליים יוצרים קשר עם סבים וסבות רק לעתים נדירות, וגם אם נוצר קשר - הוא קיים בעקבות יוזמת דור הביניים. יתר על כן: רבים ממשתתפי המחקר הביעו חוסר נכונות להשתתף בסדנאות או בהשתלמויות, המתייחסות לאסטרטגיות התערבות בנושא סבים וסבות במשפחות לילדים עם נכות (Ben-Ari, 2003; Findler & Taubman).

סבים וסבות עשויים להוות משאב פוטנציאלי ייחודי למשפחתו של הילד עם הנכות, בהיותם בדרך כלל בעלי ניסיון, זמן, מוטיבציה להעניק תמיכה אמוציונלית ואינסטרומנטלית ותחושת מחויבות (Seligman, et al., 1997; Seligman, 1991; Gardner, et al 1994), אבל, כיצד בכל זאת ניתן להפיק את המיטב מהפוטנציאל הגלום בתמיכתם במשפחות אלה?

בספרו של רולנד (Rolland, 1994), מוצג מודל של התמודדות המערכת המשפחתית עם מחלה ונכות (The Family Systems - Illness). לפיו, על אנשי המקצוע לפתוח בדיאלוג מקצועי עם כל חברי המשפחה המורחבת מוקדם ככל האפשר שכן עם הזמן, עלולים להווצר קונפליקטים, מתחים, פערים בציפיות ובעיות תקשורת ששיקומן כרוך בהתערבויות מורכבות ומסובכות. בהנחה שסבים וסבות מאופיינים בתגובות מגוונות וייחודיות, קצב שונה בקבלת השינוי ודרכי התמודדות משלהם יש לפתח רגישות לגבי שיטת הטיפול המתאימה לכל אחד מהם - טיפול אינדוידואלי, זוגי, משפחתי או קבוצתי. מהניסיון הקיים בעולם, קבוצות לסבים וסבות עשויות להוות מענה הולם לצורכיהם שכן נוכחות אנשים אשר עברו ועוברים חוויות דומות מאפשרת הבעת רגשות, תחושת לגיטימציה ויצירת קבוצת השתייכות המהווה תמיכה אמינה ורגישה לצורכיהם. סליגמן (1991), קבע מספר עקרונות בעבודה עם סבים וסבות, אשר נגזרים בחלקם מאסטרטגיות של העצמה (Seligman, 1991):

מתן מידע וידע - חשוב מאד לעדכן את הסבים והסבות באפיוני הנכות, אטיולוגיה, פרוגנוזה, ערוצי מידע אודות הנכות, שירותים, ארגונים עמותות וכו'.

פתוח מיומנויות תקשורת - עבודה עם הסבים והסבות על הקשר עם המשפחה הגרעינית: על הצבת ציפיות ריאליות, על חלוקת תפקידים, על דרכי תקשורת עם ילדיהם ונכדיהם.

פתוח מיומנויות למידה משותפות למשחק עם ילד עם נכות - הקניית שיטות משחק, למידה ותרגול בנושאים הקשורים להתפתחותו של הילד.

תמיכה רגשית - חשוב לתמוך רגשית בסבים וסבות, לנוכח המצב החדש שנוצר, ולספק לגיטימציה לרגשות הקשים אשר עשויים להציף אותם כמו: כעס, אמביוולנטיות, תסכול וכו'.

לסבים ולסבות תפקיד מרכזי וייחודי בחיי המשפחות המגדלות ילד עם נכות אינטלקטואלית וחשוב איפה להבין את היתרונות הגלומים במעורבותם של סבים וסבות במשפחות אלה ואת פוטנציאל הרווח האפשרי לשני הדורות במשפחה כתוצאה ממעורבותם זו. כך למשל ההבנה כי סבים וסבות שמעניקים תמיכה אינסטרומנטלית, צמיחתם האישית רבה יותר מדגישה את הצורך בעשייה בכוון זה. באופן זה הרווח המתקבל עשוי להיות כפול, הסבים ירוויחו את צמיחתם האישית וההורים ירוויחו את התמיכה הניתנת להם מהוריהם. דוגמא נוספת היא בהבנה ששני הדורות במשפחה העריכו את התמיכה אמוציונלית כרבה יותר מן האינסטרומנטלית. לעיתים רבות אנשי המקצוע לא מבחינים בין סוגי התמיכה השונים, והבנת ממצא זה עשויה לסייע בידיהם לכוון את התערבותם המקצועית לסוג זה של התמיכה ששני הדורות במשפחה ראו בו חשיבות רבה יותר.

לסיכום, נוכח תרומתם הייחודית של סבים וסבות במשפחות המגדלות ילד עם נכות אינטלקטואלית ישנה חשיבות בהכרתם של אנשי המקצוע בתפקידם של הסבים והסבות. הכרה זו חשוב שתבוא בהפניית תשומת לב ומשאבים למקור תמיכה זה כדוגמת: הכשרת אנשי מקצוע, ייסוד מדיניות והקצאת משאבים; בשילובם של הסבים והסבות בהתערבויות השונות, בקיום קבוצות לסבים וסבות, בשיחות, ובמתן מידע בנושא נכות אינטלקטואלית והתמודדות עם הקשיים הצפויים. שילוב של משאבים ומאמצים במישור התערבויות יחודיות לסבים ולסבות, עשוי לסייע להפיק את המיטב ממשאב תמיכה זה ולתרום למערכת המשפחתית כולה.

רשימת אנשי מקצוע והשטח להם נרצה להציג את תוצאות המחקר:

את המחקר ותוצאותיו יש להגיש לעובדים הסוציאלים העובדים בלשכות הרווחה ביחידות לטיפול בנכויות התפתחותיות, לעובדים סוציאלים העובדים בעמותות השונות לטיפול בנכויות התפתחותיות ולאנשי מקצוע בגנים ובבתי הספר לחינוך מיוחד.

המלצות למחקרי המשך:

1. בדיקת עמדות של עובדים סוציאלים ביחס לתרומת סבים וסבתות במשפחות המגדלות ילד עם נכות אינטלקטואלית
2. בדיקת תרומתה של הענקת תמיכה חברתית לצמיחת סבים וסבות לילדים עם נכות אינטלקטואלית
3. בדיקת תרומתה של קבלת תמיכה חברתית לצמיחת הורים לילדים עם נכות אינטלקטואלית

מקורות

- אונגר, ל. (1999). הגורמים התורמים להסתגלותן הפסיכוסוציאלית של אלמנות בגיל הביניים- יישומו של מודל ABCX הכפול. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור. בית הספר לעבודה סוציאלית. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
- ארליך נ. (1986). השפעה על אמצעי קומוניקציה סמכותית על שינוי עמדות כלפי אנשים מוגבלים. עבודת גמר המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת תואר מוסמך. בית הספר לעבודה סוציאלית. אוניברסיטת בר אילן.
- בלומנטל, א. (1996). מימדים במבנה המערכת המשפחתית ותמיכה חברתית במצבי דחק משפחתי: התמודדות הורים עם גידול שלישיה. עבודת גמר לתואר "מוסמך" המחלקה לפסיכולוגיה, האוניברסיטת העיברית.
- בנדט, ח. (2006). סבים וסבתות לפגים: תרומתם של מאפיינים אישיים, מאפיינים משפחתיים ומאפייני התינוק הפג לתמיכה הניתנת על ידי הסבים והסבתות לאחר הלידה. עבודת גמר לתואר "מוסמך" בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.
- דיין, מ. (2011). איכות חיים ותחושת צמיחה אישית בקרב סבים וסבתות לנכדים חולי סרטן בהשוואה לסבים וסבתות לנכדים בריאים: תרומתם של תחושת קוהרנטיות ותמיכה חברתית. עבודת גמר לתואר "מוסמך" בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.
- דיסקין ד. (2006). תת ויסות וויסות שגוי של העצמי בזמן מצוקה רגשית: התפקיד הממתן של דפוסי ההתקשרות. עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך", המחלקה לפסיכולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- היימן, ט. (2001). עמידות בקרב הורים לילדים עם צרכים מיוחדים. סחי"ש: סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום, 16, 47-37.
- ורדי, א. (2006). תרומתם של הערכה עצמית, רמת הדיפרנציאציה של העצמי, תפיסת הדחק במשפחה ותפיסת הטיפול הדיפרנציאלי של ההורים לצמיחה אישית בקרב אחים לילדים עם/ללא פיגור שכלי. עבודת גמר לתואר "מוסמך" בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.
- זיידר, י. ומרום, א. (1980). התמודדות המשפחה עם קבלת חריגותו של אחד מילדיה. חברה ורווחה, ג(4), 394-405.
- חדד, ג. (2006). תרומתם של משאבים פנימיים, משאבים חיצוניים ותחושת צמיחה אישית ממשבר לתחושת הרווחה הנפשית אצל אבות לילדה עם נכות התפתחותית. עבודת גמר לתואר "מוסמך" בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.

- טוביאס, ח. (2007). תחושת צמיחה בקרב אבות ואמהות לילדים עם פיגור שכלי-השוואה בין משפחות חרדיות ללא חרדיות. עבודת גמר לתואר "מוסמך" בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.
- טייכמן, י., ברג, ר., הריס-זיו, ד., ובלמוט, ר. (1987). הערכת משפחות-המודל הסירקומפלסטי (נתונים ראשוניים). שיחות, 2, 16-26.
- לדרמן-מלר, ע. (2004). תפקוד הורי של אמהות מבכירות בהתייחס למערכת היחסים שלהן עם אמותיהן: אספקטים יצוגיים והתנהגותיים בעבר ובהווה, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- לוי-שיף, ר. ושלמן, ש. (1998). משפחות עם ילד הסובל מנכות אינטלקטואלית: תפקוד הורי זוגי ומשפחתי. בתוך: א. דובדבני, א. רימרמן, וא. רמות (עורכים), הורות ונכות אינטלקטואלית בישראל (עמ' 15-34), תשנ"ח. ירושלים: מאגנס.
- מועלם-מרום, ד. (1985). יחסים בינדוריים סב-הורה-נכד: השוואה בין עדות מערביות ומזרחיות. עבודת גמר לתואר "מוסמך", המחלקה לפסיכולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.
- מינושין, ס. (1982). משפחות ותראפיה משפחתית. תל-אביב: הוצאת רשפים.
- מיקולינסר, מ. (1998). סגנון היקשרות בבגרות ואסטרטגיות של ויסות רגשות-הנחות עבודה וסקירות ממצאים. פסיכולוגיה, ז', 33-48.
- מרום, א. (1994). התנהגות הורים לילד מעוכב התפתחות, הקשר עם חיי הנישואין והאווירה המשפחתית, חיבור לקבלת תואר מוסמך המחלקה לפסיכולוגיה. אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- עובד, ה. (2004). הקמת מערך תמיכה "הורים להורים" במצבי משבר לאחר לידת פג. עבודת גמר לתואר "מוסמך", החוג לסייעוד, אוניברסיטת תל-אביב.
- פורטוביץ, ד. ורימרמן, א. (1986). תגובות של הורים על הולדת ילד נכה. בתוך ר. רימרמן, ש. רייטר, ומ. חובב (עורכים), נכות התפתחותית ופיגור שכלי (עמ' 176-185). תל-אביב: צ'ריקובר.
- פינדלר, ל. (1997). תרומת התמיכה החברתית הנתפסת של סבים וסבתות ומשאבים אישיים של האם לקשר בין דחק לבין הסתגלות בקרב אמהות לילדים עם וללא נכות פיסית. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן.
- פינדלר, ל. (1998). תרומת התמיכה הנתפסת של סבים וסבות ומשאבים אישיים של האם לקשר בין דחק לבין הסתגלות בקרב אמהות לילדים עם/וללא נכות פיזית. עבודת גמר לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.
- פינדלר, ל. (2005). סבים וסבות כמקור תמיכה חברתית במשפחות לילדים עם נכות סקירת ספרות משלוש נקודות

מבט : הסבים והסבות, דור הבניים ואנשי המקצוע. *חברה ורווחה, כ"ה (3), 395-411*.

פינדלר, ל. (2009). *חוויית הסבות בקרב סבים וסבתות לילדים עם/וללא נכות אינטלקטואלית. תרומתן של תפיסת תפקיד הסבות, רמת דיפרנציאציה אישית ותמיכה חברתית לצמיחה האישית*. דו"ח מחקר עבור קרן "שלם" לפיתוח שירותים לאדם המפגר ברשויות המקומיות.

צימרמן, ש. (2011). *הכרת תודה, רווחה נפשית וצמיחה אישית בקרב אימהות לילד עם/וללא נכות אינטלקטואלית בחברה החרדית והחילונית*. עבודת גמר לתואר "מוסמך" בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.

קליין-יעקובי, י. (2011). *תחושת הצמיחה האישית והאושר הסובייקטיבי של אימהות לנוכח נכויות התפתחותיות שונות של ילדן - תרומתן של התקשרות, תמיכה חברתית ותחושות אשמה ובושה*. עבודת גמר לתואר "מוסמך" בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.

שפילמן, ו. (2010). *מחקר אורך לבחינת צמיחה אישית, יעילות עצמית הורית ואיכות חיי הנישואין במעבר להורות-השוואה בין הורים לפגים להורים לתינוקות במועד*. עבודת גמר לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.

Able-Boone, H., & Stevens, E. (1994) After the intensive care nursery experience: Familiar perception of their well being. *Children's Health Care, 23*, 99-114.

Affleck, G., & Tennen, H. (1996). Construing benefits from adversity: Adaptational significance and dispositional underpinning. *Journal of Personality, 64*, 889-992.

Affleck, G., Tennen, H., & Gershman, K. (1985). Cognitive adaptations to high-risk infants: the search for mastery, meaning and protection from future harm. *American Journal of Mental Deficiency, 89*, 653-656.

Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: Assessed in the strange situation and at home*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Ainsworth, M. D. S., & Witting, G. (1969). Attachment and exploratory behavior of one year olds in strange situation. In B.M. Foss (Ed.), *Determinants of infant behavior, IV* (pp. 111–136). London: Methuen.

- Aizenberg, R., & Treas, J. (1985). The family in late life: Psychological and demographic consideration. In: J. E. Birren, & K. W. Schaie (Eds.), *Handbook of Psychology of aging* (pp169- 189). New York: Van Nostrand Reinhold.
- Aldwin, C.M. (1994). *Stress, coping, and development*. New York: Guilford.
- American Association of Intellectual and Developmental Disabilities.(2002). Definition of Intellectual Disability.
- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Atchley, R. C. (1991). The influence of aging or frailty on perceptions and expressions of the self: Theoretical and methodological issues. In J. E. Birren, J. E. Lubben, J. C. Row, & D. E. Deuthman (Eds.), *The concept and the measurement of quality of life in the frail elderly* (pp. 208-225). California, San-Diego: Academic Press.
- Baker, B. L., Blacher, J., Crnic, K., & Edelbrook, C. (2002). Behavior problems and parenting stress in families of three year old children with and without developmental delays. *America, Journal on Mental Retardation*, 107, 433-444.
- Baranovski, M.D., & Schilmoeller, G.L. (1999). Grandparents in the lives of grandchildren with disabilities: Mothers perceptions. *Education and treatment of children*, 22, 427-446.
- Bartholomew, K., & Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 226-244.
- Barton, L. R., Roman, L. A., Fitzgerald, H. E., & McKinney, M. H. (2002). Informal social support characteristics and utilization of parenting support services among low- income African-american mothers of premature infants. *Infant- Mental- Health- Journal*, 23, 278-292.

- Beck, A., Hastings, R. P., Daley, D. & Stevenson, J. (2004). Pro-social behaviour and behaviour problems independently predict maternal stress. *Journal of Intellectual & Developmental Disability, 29*(4), 339–349
- Behr, S. (1988). *The underlying dimensions of positive contributions of persons with disabilities to their families: A factor analytic study*. Unpublished doctoral dissertation, University of Kansas.
- Behr, S., Murphy, D., & Summers, J. (1992). *Users manual: Kansas inventory of parental perceptions (KIPP)*. Lawrence: Beach Center on Families and Disability.
- Belsky, J. (1997). Attachment, mating, and parenting. *Human Nature, 8*, 361-381.
- Bengtson, V.L., Cutler, M.E., Mangen D.J., & Marshall, V.W. (1985). Generation, cohorts, and relations between age groups. In: R.H. Binstock & E. Shamas (Eds.), *Handbook of aging and social sciences*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Berant, E., Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2008). Mother's attachment style, their mental health, and their children's emotional vulnerabilities: A 7 year study of children with congenital heart disease. *Journal of Personality, 76*, 31-37.
- Blacher, J., Neece, C. L., & Paczkowski, E. (2005). Families and intellectual disability. *Current Opinion in Psychiatry, 18*, 507-513.
- Berns, H.J. (1980). Grandparents of handicapped children. *Social Work, 17*, 238-239.
- Brennan, K. A., Clark, C. L., & Shaver, P. R. (1998). Self-report measurement of adult romantic attachment: An integrative overview. In J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (pp. 46–76). New York: Guilford Press.

- Breslau, N., Staruch, K. S., & Mortimer, F. A. (1982). Psychological distress in mothers of disabled children. *American Journal of Diseases in Children*, *136*, 682-686.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Attachment*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1969/1982). *Attachment and loss: Attachment*. Vol. 1. (2nd ed.). New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss: Separation, anxiety and anger*. Vol. 2. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1979). *The making and breaking of affectional bonds*. London: Tavistock.
- Britner, P. A., Morog, M. C, Pianta, R. C. & Marvin, R. S. (2003). Stress and coping: A comparison of self-report measures of functioning in families of young children with cerebral palsy or no medical diagnosis. *Journal of Child and Family Studies*, *12* (3), 335-348.
- Brussoni, M. J.& Boon, S. D. (1998). Grandparents impact in young adults relationships with their closest grandparents: The role of relationship strength and emotional closeness. *Journal of aging and human development*, *46* , 267-286.
- Burnette, D. (1999). Social relationships of Latino grandparents caregivers: A role theory perspective. *The Gerontologist*, *39*, 49-58.
- Calhoun, L. G., Cann, A., Tedeschi, R. G., & MacMillan, J., (2000). A correlational test of the relationships between posttraumatic growth, religion, and cognitive processing. *Journal of Traumatic Stress*, *13*, 521-527.
- Chappell, N. L. (1991). The role of family and friends in quality of life. In J. E. Birren, J. E. Lubben, J. C. Row, & D. E. Deuthman (Eds.), *The concept and the measurement of quality of*

- life in the frail elderly* (pp. 171-190). California, San-Diego: Academic Press.
- Cobb, S. (1976). Social support as a moderator of life stress. *Psychosomatic Medicine*, 38, 300-314.
- Cohen, S. (1988). Psychosocial models of the role of social support in the etiology of physical disease. *Health Psychology*, 7, 269-297.
- Cohen, S., & Syme, S. L. (1985). Issues in the study and application of social support. In S. Cohen & S. L. Syme (Eds.), *Social support and health* (pp. 3-22). New York: Academic Press.
- Cohen, S., & Wills, T.A. (1985). Stress, social support, and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin*, 98, 310-357.
- Collins, R. L., Taylor, S. E., Skokan, L. A. (1990). A better world or a shattered vision? Changes in life perspectives following victimization. *Social Cognition*, 8, 263-285.
- Darling, R. B. (1990). Initial and continuing adaptation to the birth of a disabled child. In M. Seligman (Eds.), *The family with handicapped child*. (120-150). Boston: Allyn and Bacon.
- Davis K. & Gavidia-Payne S. (2009). The impact of child, family, and professional support characteristics on the quality of life in families of young children with disabilities. *Journal of intellectual & developmental disability*, Abingdon, 34 (2), 153.
- Donenberg, G. & Baker, B. L. (1993). The impact of young children with externalizing behaviors on their families. *Journal of abnormal child psychology*, 21, 179-198.
- Dunbar, H. T., Mueller, C. W., Medina, C., & Wolf, T. (1998). Psychological and spiritual growth in women living with HIV. *Social Work*, 43, 144-154.
- Dunst, C. J., Trivette, C. M., & Deal, A. G. (1988). *Enabling and empowering families: Principles and guidelines for practice*. Cambridge: Brooklyn Books.

- Dyson, L. L. (1997). Fathers and mothers of school age children with developmental disabilities: parental stress, family functioning and social support. *American Journal of Mental Retardation*, *102*, 267-279
- Emerson, E., Robertson, J., & Wood, J. (2004). Levels of psychological distress experienced by family carers of children and adolescents with intellectual disabilities (ID) in a multi-cultural urban conurbation. *JOURNAL OF INTELLECTUAL DISABILITY RESEARCH*, *48*, 368-368.
- Emerson, E., Robertson, J., & Wood, J. (2004). Levels of psychological distress experienced by family carers of children and adolescents with intellectual disabilities in an urban conurbation. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, *17*(2), 77-84.
- Feldman, McDonald, Serbin, Stack, Secco & Yu (2007). Predictors of depressive symptoms in primary caregivers of young children with or at risk for developmental delay. *JIDR*, *51*, 606-619.
- Feeney, A. (2004). Adult attachment and relationship functioning under stressful conditions. In S. Rohles (Eds.), *Adult attachment* (pp. 339-364). NY: Guilford.
- Feldman, S.S., Nash, S.C., & Aschenbrenner, B. (1983). Antecedents of fathering. *Child Development*, *54*, 1628-1636.
- Findler, L. (2000). The role of grandparents in the social support system of mothers of children with physical disability. *Families in Society*, *81*, 370-381
- Findler, L.S., & Taubman - Ben-Ari, O. (2003). Social Workers' Perceptions and Practice Regarding Grandparents in Families of Children with a Developmental Disability. *Families in Society : the Journal of Contemporary human services*, *84*, 86-99.
- Findler, L. & Vardi, A. (2009). Psychological growth among siblings of children with and without intellectual disabilities. *Intellectual and Developmental Disabilities*, *47*, 1-12.

- Flaherty, E. M. & Glidden, L. M. (2000). Positive adjustment in parents rearing children with developmental disabilities. *Early Education & Development, 11*(4), 407-422.
- Florian, V., & Findler, L. (2001). Mental health and marital adaptation among mothers of children with cerebral palsy. *American Journal of Orthopsychiatry, 71*, 358-367.
- Fonagy, P., Steele, H., & Steele, M. (1991). Maternal representations of attachment during pregnancy predict the organization of infant-mother attachment at one year of age. *Child Development, 62*, 891-905.
- Fortier, L. Wanlass, R. L. (1984). Family crisis following the diagnosis of a handicapped child. *Family Relations 33*: 13-24.
- Fowlie, P. W., & McHaffie, H. (2004). Supporting parents in the neonatal unit. *British Medical Journal, 329*, 1336-1338.
- Fraley, R. C. (2002). Attachment stability from infancy to adulthood: Meta-analysis and dynamic modeling development mechanisms. *Personality and Social Psychology Review, 6*, 123-151.
- Fraley, R. C. , & Waller, N. G. (1998). Adult attachment patterns: A test of the typological Model. In J.A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (pp.77-114). New York: Guilford Press.
- Gallimore, R., Bernheimer, L., & Weisner, T. (1999). Family life is more than managing crisis: Broadening the agenda of research on families adapting to childhood disability. In R. Gallimore, L. Bernheimer, D. MacMillan, D. Speece, and S. Vaughn (Eds.), *Developmental Perspectives on High Incidence Handicapping Conditions*. Papers in Honor of Barbara K. Keogh, (pp.55-80). Mahwah, NJ: Erlbaum & Associates.

- Ganster, R. J., & Bart, V. (1988). The impact of social support on mental and physical health. *British Journal of Medical Psychology, 61*, 17-36.
- Gardner, J. E., Scherman, A., Mobley, D., Brown, P., & Schutter, M. (1994). Grandparents' beliefs regarding their role and relationship with special needs grandchildren. *Education and Treatment of Children, 17*, 185-196.
- George, C., & Solomon, J. (1996). Representational models of relationship: Links between caregiving and attachment. *Infant Mental Health Journal, 17*, 198-216.
- Goldberg, S., Morris, P., Simmons, R., Fowler, R., & Levinson, H. (1990). Chronic illness in infancy and parenting stress: A comparison of three groups of parents. *Journal of Pediatric Psychology, 15*, 347-358.
- Green, S.E. (2001). Grandma's hands: Parental perceptions of importance of grandparents as secondary caregivers in families of children with disabilities. *International journal of aging and human development, 53*, 11-31.
- Green, R.G., Harris, R.N., Forte, J.A., & Robinson, M. (1991). Evaluating faces III and the circumplex model: 2440 families. *Family Process, 30*, 55-73.
- Greenberg, M. (1995). Cognitive processing in trauma: The role of intrusive thoughts and reappraisals. *Journal of Applied Social Psychology, 25*, 1262-1295.
- Greenberg J. S., Seltzer, M. M., & Greenley, J. R. (1993). Aging parents of adults with disabilities: the gratifications and frustrations of later-life caregiving. *The Gerontologist, 33*, 522-550.
- Haldy, M. B., & Hanzlik, J. R. (1990). A comparison of perceived competence in child-rearing between mothers of children with Down syndrome and mothers of children without delay. *Education and Training in Mental Retardation, 24*, 132-141.

- Hall, E. (2004). A double concern: Danish Grandparents experiences when a small grandchild is critically ill. *Intensive and Critical Care Nursing, 20*, 14-21.
- Harris, S. L., Handleman, J. S., & Palmer, C. (1985). Parents and grandparents view the autistic child. *Journal of Autism and Developmental Disabilities, 25*, 127-137.
- Hastings, R.P. (1997). Grandparents of children with disabilities: A review. *International Journal of Disability, Development and Education, 44*, 329-340.
- Hastings, R. P., Beck, A., & Hill, C. (2005). Positive contributors made by children with an intellectual disability in the family. *Journal of Intellectual Disabilities, 9*, 155-165.
- Hastings, R. P., Allen, R., McDermott, K., & Still, D. (2002). Factors related to positive perceptions in mothers of children with intellectual disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities, 15*, 269earch
- Hastings, R. P., & Taunt, H. M. (2002). Positive perceptions in families of children with developmental disabilities. *American Journal on Mental Retardation, 107*, 116-127.
- Hazan, C., & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology, 52*, 511- 24.
- Heiman, T. (2002). Parents of Children with disabilities: Resilience, Coping and future expectations. *Journal of Developmental and Physical Disabilities, 14(2)*,159-171
- Heller, t., Heish, M.S., & Rowitz, L. (2000). Grandparents as supports to mothers of persons with intellectual disability. *Journal of Gerontological Social Work, 33(4)*, 23-24.
- Herman, S. E., & Thompson, L. (1995). Families' perceptions of their resources for caring for children with developmental disabilities. *Mental Retardation, 33*,

73-83.

Herring, S., Gray, K., Taffe, J., Tong, B., Sweeney, D., & Enfield, S. (2006). Behavior and emotional problems in toddlers with pervasive with developmental delay: Associations with parental mental health and family functioning. *Journal of Intellectual Disability Research*, 50, 878-882.

Holmes, J. (2001). *The Search for the Secure Base: Attachment Theory and Psychotherapy*. Philadelphia, Pennsylvania: Taylor & Francis, Inc

Hobfoll, S. E. (1988). *The ecology of stress*. New York: Hemisphere.

Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist*, 44, 513-524.

Hobfoll, S. E. (1998). *Stress, culture and community: The psychology and philosophy of stress*. New York: Plenum.

Hobfoll, S. E., & Lerman, M. (1988). Personal relationships, personal attributes, and stress resistance: Mothers' reactions to their child's illness. *American Journal of Community Psychology*, 16(4), 565-589.

Holahan, C. J., & Moos, R. H. (1990). Life stressors, resistance factors, and improved psychological functioning: An extension of the stress resistance paradigm. *Journal of personality and social psychology*, 58, 909-917.

Hornby, G., & Anshworth, T. (1994). Grandparents support for families who have children with disabilities. *Journal of Child Family Studies*, 3, 403-412.

Hughes, R. S. (1999). An Investigation of coping skills of parents of children with disabilities: Implication for service providers. *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, 34, 271-280.

- Jannof-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma*. New York: Free Press.
- Judge, S. L. (1998). Parental coping strategies and strengths in families of young children with disabilities. *Family Relations*, 47, 263-268.
- Kazak, A. E., & Christakis, D. A. (1994). Caregiving issues in families of children with chronic medical conditions. In E. Kahana, D. E. Biegel, & M. D. Wykle (Eds.), *Family caregiving applications across the life span* (pp. 331-356). Thousands Oaks, CA: Sage.
- Katz, S., & Kessel, L. (2002). Grandparents of children with developmental disabilities: perceptions, Beliefs, and involvement in their care. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 25, 113-128.
- Kennedy, G. E. (1991). Grandchildren's reasons for closeness with grandparents. *Journal of social behavior and personality* 6, (pp.697-712).
- Klohn, E. C., & Bera, S. (1998). Behavioral and experiential patterns of avoidantly and securely attached women across adulthood: A 31-year longitudinal perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 211-223.
- Kobak, R. R., & Sceery, A. (1988). Attachment in late adolescence: Workin models, affect regulation and representation of self and others. *Child development*, 59, 135-146.
- Krauss, M. W., & Seltzer, M. M. (1993). Current well-being and future plans of older caregiving mothers. *Irish Journal of Psychology*, 14, 47-64.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal and coping*. New York: Springer.

- Lehman, D., Davis, C., DeLongis, A., Wortman, D., Bluck, S., Mandel., D., & Ellard, J. (1993). Positive and negative life changes following bereavement and their relations to adjustment. *Journal of Social and Clinical Psychology, 12*, 90-112.
- Leventahal, H., Diefenbach, M., & Leventhal, E.A. (1992). Illness cognition: Using common sense to understand treatment adherence and affect cognition interaction. *Cognitive Therapy and Research, 16*, 143-163.
- Lobato, D. J, Faust, D., & Spirito, A. (1988). Examining the effects of chronic disease and disability on children's sibling relationships. *Journal of Pediatric Psychology, 13*, 389-407.
- Lugaila, Terry A. 1998. "Marital Status and Living Arrangements: March 1998 (Update)." Current Population Reports. U.S. Bureau of the Census Publication no.
- Main, M., Kaplan, N., & Cassidy, J. (1985). Security in infancy, childhood, and adulthood: A move to the level of representation. In I. Bretherton & E. Waters (Eds.), *Growing points of attachment theory and research. Monographs of the Society for Research in Child Development, 50* (pp.1-2, Serial No. 209).
- Malinak, D. P., Hoyt, M. F., & Patterson, V. (1979). Adults' reactions to the death of a parent. *American Journal of Psychiatry, 136*, 1152-1156
- Margalit, M., & Ankonina, D. E. (1991). Positive and negative effect in parenting disabled children. *Counselling Psychology Quarterly, 4*, 289-299.
- Marshak, L. E., Seligman, M., & Prezant, F. (1999). Disability and the family life cycle: Recognizing and treating developmental challenges. New-York: Basic Books.
- Martin, L. & Tesser, A. (1996). Some ruminative thoughts. In R. S. Wyer (Eds.), *Advances in Social Cognition* (pp. 1-48). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

- Marvel, F. A., Rodrigueuz, R. A. & Liddle, H. A. (2005). Attachment and family therapy: Theory informing practice. *The Family Psychologist*, 21(2), 10-12.
- McAndrew, I. (1976). Children with a handicap and their families. *Child Care, Health and Development*, 2, 213-237.
- McCubbin, H. I., Nevin, R. S., Cauble A. E., ComeaW, j. k., & Patterson, J. M. (1982). Family coping with chronic illness: The case of cerebral palsy. In H. I. McCubbin, A. E. Cauble & J. M. Patterson (Eds.), *Family stress, coping and social support*. Springfield IL Charles C. Thomas.
- McCubbin, H. I., & Patterson, J. M. (1982). The family stress process: The double ABCX model of family adjustment and adaptation. *Marriage and Family Review*, 6, 7-37.
- McDermott, S., Valentine, D., Anderson, D., Gallup, D., & Thompson, S. (1997). Parents of adults with mental retardation living in-home and out-of-home: Caregiving burdens and gratifications. *American Journal of Orthopsychiatry*, 67, 323-329.
- McIntosh, D., Silver, R. & Wortman, C. (1993). Religion's role in adjustment to a negative life event: coping with the loss of a child. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 65, 812-821.
- Mcmillen, J. C. (1999). Better for it: How people benefit from adversity. *Social Work*, 44, 455-468.
- Mcmillen, J. C., & Fisher, R. H. (1998). The perceived benefit scales: Measuring perceived positive life changes after negative events. *Social Work Reseach* 22, 173-186.
- Miles, M. S., & Crandall, E. K. B. (1983). The search for meaning and its potential for affecting growth in bereaved parents. *Health Values*, 7, 19-23.

- Mirfin-Veitch, B., Bray, A., & Watson, M. (1996). "They really do care": Grandparents as informal support sources for families of children with disabilities. *New Zealand Journal of Disability Studies*, 2, 136-148.
- Mirfin-Veitch, B., Bray, A., & Watson, M. (1997). "We're just that sort of family": Intergenerational relationships in families including children with disabilities. *Family Relations*, 46, 305-311.
- Mikulincer, M. (1997). Adult attachment style and information processing: Individual differences in curiosity and cognitive closure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 1217-1230.
- Mikulincer, M., & Erev, I. (1991) Attachment style and the structure of romantic love. *British Journal of Social Psychology*, 30, 373-291.
- Mikulincer, M., & Florian, V. (1998). The relationship between adult attachment styles and emotional and cognitive reactions to stressful events. In J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (pp.143-165). New York: Guilford Press
- Mikulincer, M., Orbach, I., & Iavnieli, D. (1998). Adult attachment style and affect regulation: Strategic variations in subjective self-other similarity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 436-448.
- Mikulincer, M. & Shaver, P. R. (2007). *Attachment in adulthood: Structure, Dynamics and change*. Guilford press: NY.
- Mikulincer, M., Shaver, P. R., & Pereg, D. (2003). Attachment Theory and Affect Regulation: The Dynamics, Development, and Cognitive Consequences of Attachment- Related Strategies. *Motivation and Emotion*, 27, 77-103.

- Moos, R.H., & Moos, B. (1976). A typology of family social environments. *Family Process, 15*, 357-371.
- Neugarten, B. L., & Weinstein, K.K. (1964). The changing American grandparent. *Journal of Marriage and the family, 26*, 199-204.
- Nolen-Hoeksema, S., & Davis, C. G. (2002). Positive responses to loss: Perceiving benefits and growth. In C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.), *Handbook of positive psychology* (pp. 598-606). London: Oxford University Press.
- Olshansky, S. (1962). Chronic sorrow: A response to having a mentally defective child. *Social Case Work, 43*, 190-193.
- Olson, D.H. (1988). Family assessment and intervention: The circumplex model of family systems. *Child & Youth Services, 11*, 9-48.
- Olson, D.H. (1993). Circumplex model of marital and family systems: Assessing family functioning. In F. Walsh (Ed.), *Normal family processes* (pp.104-137). New York: Guilford Press.
- Olsson, M.B. & Hwang, C.P.(2001). Depression in mothers and fathers of children with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research, 45*: 535-543.
- Olson, D.H. & Russel, C.S., & Sprenkle, D.H. (1980). Circumplex Model of marital and family systems. I. Cohesion and adaptability dimensions, family types, and clinical applications. *Family Process, 18*, 3– 28.
- Olson, D.H. & Russel, C.S., & Sprenkle, D.H. (1983). Circumplex model VI: Theoretical updata. *Family Process, 22*, 69-83.

- Olsson, M. B. & Hwang, C. P. (2001). Depression in mothers and fathers of children with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 45(6), 535-543.
- Park, C. L., & Cohen, L. H. (1993). Religious and non-religious coping with the death of a friend. *Cognitive therapy and Research*. 17, 561-577.
- Park, Cl. L., Cohen, L. H., & Herb, L. (1990). Intrinsic religiousness and religious coping as life stress moderators for Catholics vs. Protestants. *Journal of Personality and Social Psychology*. 59, 562-574.
- Park, C. L., Cohen, L.H., & Murch, R. L. (1996). Assessment and prediction of stress- related growth. *Journal of Personality*, 64, 71-105.
- Perrin, J. M., & MacLean, W. E. (1988). Biomedical and psychosocial dimension of chronic illness in childhood. In P. Karoly (Ed.), *Handbook of child health assessment: Biopsychosocial perspectives* (11-29). New York: Wiley.
- Poehlmann, J., Clements, M., Abbeduto, L., & Farsad, V. (2005). Family experiences associated with a child's diagnosis of fragile X or Down syndrome: Evidence for resilience and disruption. *Mental Retardation*, 43, 255-267.
- Rholes, W. S., Simpson, J. A., & Blakely, B. S. (1995). Adult attachment styles and mothers' relationships with their young children. *Personal Relationships*, 2(1), 35-54.
- Rholes, W. S., Simpson, J. A., & Friedman, M. (2006). Avoidant Attachment and the Experience of Parenting. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(3), 275-285.
- Roach, M. A., Orsmond, G. I., & Barratt, M. S. (1999). Mothers and fathers of children with Down syndrome: Parental stress and involvement in childcare.

American Journal on Mental Retardation, 104, 422-436.

Robertson, I. F. (1995). Grandparents in an era of rapid change. In R. Blieszner & V.H. Bedford (Eds.), *Handbook on aging and the family* (pp. 243-260). Westford, CT: Greenwood Press.

Rogers-Dulan, J., & Blacher, J. (1995). African-American families, religion and disability: A conceptual framework. *Mental Retardation*, 33, 226-238.

Rolland, J. S. (1994). *Families, Illness, & Disability*. New- York: Basic Books.

Rossi, A.S., & Rossi, P.H. (1990). Of human bonding: Parent- child relations across the life course. New York: Aldine de Grater.

Russel, A. (1997). Individual and family factors contributing to mothers' and fathers' positive parenting. *International Journal of Behavioral Development*, 21, 111-132.

Sandler, A. G., & Mistretta, L. A. (1998). Positive adaptation in parents of adults with disabilities. *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, 33, 123-130.

Schaefer, J. A., & Moos, G. H. (1992). Life crises and personal growth. In B. N. Carpenter (Ed.), *Personal coping: Theory, research and application* (pp.149-170). Westport, CT: Praeger.

Scherman, A., Gardner, J. E., Brown, P., & Schutter, M. (1995). Grandparents adjustment to grandchildren with disabilities. *Educational Gerontology*, 21, 261-273.

Scorgie, K., & Sobsey, D. (2000). Transformational outcomes associated with parenting children who have disabilities. *Mental Retardation*, 38, 195-206.

Seligman, M. (1991). Grandparents of disabled grandchildren: Hopes, fears, and adaptation. *Families in Society*, 72, 141-152.

- Seligman, M., Goodwin, G., Paschal, K., Applegate, A., & Lehman, L. (1997). Grandparents of children with disabilities: perceived levels of support. *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, 32, 293-303.
- Shaver, P. R., Belsky, J., & Brennan, K.A. (2000). The adult attachment interview and self- reports of romantic attachment: Associations across domains and methods. *Personal Relationships*, 7, 25-43.
- Shavar, P. R., & Hazan, C. (1993). Adult romantic attachment: Theory and evidence. In D. Perlman, & W. Jones (Eds.), *Advances in personal relationships* (vol. 4, pp. 29-70). London: Jessica Kingsley.
- Shaver, P. R., & Mikulincer, M. (2002). Attachment-related psychodynamics. *Attachment and Human Development*, 4, 133-161.
- Shelbourn, C.D., Hays., R.D., Ordway, L., DiMatted., M.R., & Kravitz, R.L. (1992). Antecedents of adherence to medical recommendations: Results from the medical outcomes study. *Journal of Behavioral Medicine*, 15, 447-468.
- Sherman, A., & Gardner, J. E. (1995). Granparents of grand children with special needs: a unique relationship. *Focal Point*, 9, 5-8.
- Sherman, B. R., & Lieberman, M. A. (1981). Effective social support for bereaved parents. Manuscript Commission on Human Development. Illinois: University of Chicago.
- Singhi, P. D., Goyal, L., Pershad, D., Singhi, S., & Walia, B. N. S. (1990). Psychosocial problems in families of disabled children. *British Journal of Medical Psychology*, 63, 173-182.

- Skinner, D., Bailey, D., Correa, V., & Rodriguez, P. (1999). Narrating Self and Disability: Latino Mothers' Construction of Identities vis-a-vis Their Child with Special Needs. *Exceptional Children*.
- Sloper, P., Knussen, C., Turner, S., & Cunningham, C. (1991). Factors related to stress and satisfaction with life in families of children with Down syndrome. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 32, 635-676.
- Smith, P. K. (1995). Grandparenthood. In M.H. Bornstien (Ed). *Handbook of parenting. Status and Social Conditions of Parenting*, 3, 89-112.
- Smith, T.B., Oliver, M.N.I., Innocenti, M.S. (2001). Parenting Stress in Families with Disabilities. *American Journal of Orthopsychiatry*. 71(2).257-261.
- Stainton, T., & Besser, H. (1998). The positive impact of children with an intellectual disability on the family. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 23, 57-70.
- Storm, R., & Storm, S. (1990). Raising expectations for grandparents: A generational study. *Intergenerational journal of Aging and Human Development*, 31, 161-167.
- Svensson, T. (1991). Intellectual exercise and quality of life in the frail elderly. In J. E. Birren, J. E. Lubben, J. C. Row, & D. E. Deuthman (Eds.), *The concept and the measurement of quality of life in the frail elderly* (pp. 256-275). California, San-Diego: Academic Press.
- Taanila, A., Kokkonen, J., & Jaervelin, M. R. (1996). The long term effects of children's early onset disability on marital relationships. *Developmental Medicine and Child Neurology*, 38, 567-577.
- Taubman - Ben-Ari, O., Ben-Shlomo, S., Sivan, E., & Dolizki, M. (2009). The transition to motherhood: A time for growth. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 28, 943-970.

- Taylor, S. E. (1983). Adjustment to threatening events: A theory of cognitive adaptation. *American Psychologist*, 38, 1161-1173.
- Taylor, S. E., Lichtman, R., & Wood, J. (1984). Attributions, beliefs about control, and adjustment to breast cancer. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 489-502.
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (1995). *Growing in the aftermath of suffering*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (1996). The Post Traumatic Growth Inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9, 455-471.
- Tedeschi, R. G., Park, C. L., & Calhoun, L. G. (1998). Posttraumatic growth: Conceptual issues. In R. G. Tedeschi, C. L. Park & L. G. Calhoun (Eds.), *Posttraumatic growth: Positive changes in aftermath of crises* (pp. 1-22). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Thomas, J.L. (1989). Gender and grandparenthood. *International Journal of Aging and Human Development*, 29, 269-282.
- Thoresen, C. E. (1998). Spirituality, health and science: the coming revival? In S. Roth-Roemer, S. E. Robinson-Kurpius and C. Carmin (Eds.), *The Emerging Role of Counseling Psychology*. Health Care, Norton, New York.
- Tomlin, A.M. (1998). Grandparents influence on grandchildren. In M.E. Szinovacz (ED), *Handbook on grandparenthood* (pp. 158-170). Westport: Greenwood Press.
- Trute, B. (2003). Grandparents of children with developmental disabilities: Intergenerational support and family well being. *Families in Society*, 84, 119-126.

- Trute, B., & Hauch, C. (1998). Building on family strength: a study of families with positive adjustment to the birth of a developmentally disabled child. *Journal of Marital and Family Therapy, 14*, 185-193.
- Turnbull, A., Blue-Banning, M., Behr, S. & Kerns, G. (1986). Family research and intervention: A Value and ethical examination. In P. R. Dokecki and R. M. Saner (Eds.), *Ethics of Dealing With Persons With Severe Handicaps: Toward a Research Agenda* (119-140). Baltimore: Paul H. Brookes.
- Uhlenberg, P., & Hammill, B. G. (1998). Frequency of grandparent contact with grandchild sets: Six factors that make a difference. *Gerontologist, 38*, 276-285.
- Van Ijzendoorn, M. H. (1995). Adult attachment representations, parental responsiveness, and infant attachment: A meta-analysis on the predictive validity of the Adult Attachment Interview. *Psychological Bulletin, 117*, 387-403.
- Vadasy, P. F. (1987). Grandparents of children with special needs: Supports especially for grandparents. *Children's Health Care, 16*, 21-23.
- Vadasy, P. F., Fewell, R. R., & Meyers, D. J. (1986). Grandparents of children with special needs: Insight into their experience and concerns. *Journal of the Division for Early Childhood Education, 10*, 36-44.
- Volling, B. L., Notaro, P. C., & Larsen, J. J. (1998). Adult attachment styles: Relations with emotional well-being, marriage, and parenting. *Family Relations, 47*(4), 335-367.
- Wallston, B. S., Alagna, S. W., DeVellis, B. M., & DeVellis, R. F. (1983). Social support and physical health. *Health Psychology, 2*, 367-391.

- Ward, M. J., & Carlson, E. A. (1995). Associations among adult Attachment representations, maternal sensitivity, and Infant-mother attachment in a sample of adolescent mothers. *Child Development, 66* (1), 69–79.
- Waters, W., Merrick, S., Treboux, D., Crowell, J., & Albersheim, L. (2000). Attachment security in infancy and early adulthood: A 20- year longitudinal study. *Child Development, 71*, 684-689.
- Weinfield, N. S., Sroufe, L. A., & Egeland, B. (2000). Attachment from infancy to adulthood in a high-risk sample: Continuity, discontinuity, and their correlates. *Child Development, 71*, 695-702.
- Weisner, T. S., Beizer, L., & Stolze, L. (1991). Religion and families of children with developmental delays. *American Journal on Mental Retardation, 95*, 647-662.
- Wheeler, A. N., Skinner, D. G. & Bailey D. B. (2008). Perceived Quality of Life in Mothers of Children With Fragile X Synrom. *American journal of mental retardation, 113*(3), 159-177.
- White, L & Edwards, J. N., (1990). Emptying the Nest and Parental Well-Being: An Analysis of National Panel Data. *American Sociological Review, Vol. 55*, No. 2 (Apr., 1990), pp. 235-242
- Wilcox, B. (1986). Stress, coping and the social milieu of divorced women. In S. E. Hobfoll (Ed.) *Stress, social support and women* (pp. 115-133). Washington, DC.
- Wills, T. A. (1985). Supportive functions of interpersonal relationships. In S. Cohen & S. L. Syme (Eds.), *Social support and health* (pp. 61-82). New York: Academic Press.
- Zea, M. C., Quezada, T., & Belgrave, F. Z. (1994). Latino cultural values: Their role in adjustment to disability. In D. S. Dunn (Ed.), *Psychosocial perspectives on disability (Special Issue)*. *Journal of Social Behavior and Personality, 9*, 185-200.

Zhang, C., & Bennett, T. (2001). Multicultural views of disability: Implications for early intervention professionals. *Infant-Toddler Intervention, 11*, 143-154.

נספחים

נספח 1- שאלון תמיכה אמוציונלית ואינסטרומנטלית, גרסת ההורים

(Dunst, Trivette and Deal, 1988) Support Functions Scale

להלן רשימה של תחומים בהם אביך/אמך יכולים להיות לך לעזר. בשאלון זה הינך מתבקש/ת לדרג באיזו מידה הם ישמשו לך לעזר בנושאים הבאים בעת הצורך.

1. האם אתה/מרגישה/שאתה יכולה לדבר עם אביך/אמך על דברים המדאיגים אותך?						
תמיד			לפעמים			אף פעם
1	2	3	4	5	6	7
2. האם אביך/אמך מקדיש/ה זמן לפעילות עם ילדך (משחק, טיולים וכו')?						
תמיד			לפעמים			אף פעם
1	2	3	4	5	6	7
3. האם ניתן לדבר עם אביך/אמך כאשר מתעוררות שאלות הקשורות לגידול ילדך?						
תמיד			לפעמים			אף פעם
1	2	3	4	5	6	7
4. האם אביך/אמך עוזר/ת לך בהסעות?						
תמיד			לפעמים			אף פעם
1	2	3	4	5	6	7
5. האם אביך/אמך מעודד/ת אותך כאשר קשה לך?						
תמיד			לפעמים			אף פעם
1	2	3	4	5	6	7
6. האם אביך/אמך עוזר/ת לך בחיפוש ובהתרוצצות בין שירותים רפואיים וחינוכיים בעת הצורך?						

תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
האם אביך/אמך "מקבל/ת" את ילדך כמות שהוא בכל מצב?							.7
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
האם אביך/אמך עוזר/ת לך בעת מחלות הילד?							.8
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
האם ניתן להירגע ולצחוק בחברת אביך/אמך?							.9
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	

האם אביך/אמך עוזר/ת לך בשמירה על הילדים בעת יציאה לבילויים או לסידורים שלך?							.10
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
האם הקשר עם אביך/אמך מעניק לך תחושת בטחון והרגשה שיש על מי לסמוך גם כשאינו/ה בסביבה?							.11
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
האם אביך/אמך עוזר/ת לך בשמירה על הילדים בעת יציאה שלך לחופשה בת מספר ימים?							.12
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
האם את/ה מרגישה/ה שלאב/אמך אכפת ממך?							.13
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
האם אביך/אמך נותן/ת לך עצות מעשיות בקשר לבעיות המטרידות אותך עם ילדך?							.14

תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
האם את/ה יכול/ה לשתף את אביך/אמך בצער ובשמחה?							15.
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
האם אביך/אמך עוזר/ת לך כשיש צרכים מיוחדים לילדך כמו התעמלות פעילות מיוחדת וכו'?							16.
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
האם אביך/אמך נותן/ת לך הרגשה שאת/ה בעלת/ת ערך בעיניו?							17.
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
האם אביך/אמך מצליח/ה לעורר בך את תכונותיך הטובות?							18.
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	

האם אביך/אמך ביקורתית/ת מאד כלפיך כשמדובר בגידול ילדך?							19.
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
האם את/ה מרגיש/ה נוח לכעוס בנוכחות אביך/אמך?							20.
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
האם אביך/אמך מלווה לך סכום כסף משמעותי בעת הצורך?							21.
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
האם אביך/אמך עוזר/ת לך בעבודות הבית בעת הצורך?							22.
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	

(Dunst, Trivette and Deal, 1988) Support Functions Scale

לפניך רשימה של תחומים המתייחסים לקשר בין הורים וילדיהם. אנא סמן/י באיזה מידה את/ה מרגיש/ה שמשפטים אלה מבטאים את הקשר בינך לבין ילדך/תך.

1. האם את/ה מרגיש/ה שבנדך/בתך יכולים לדבר איתך על דברים המדאיגים אות/ה?							
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
2. האם את/ה מקדישה זמן לפעילות עם נכדיך (משחק, טיולים וכו')?							
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
3. האם בנדך/בתך יכולים לדבר אתך כאשר מתעוררות שאלות הקשורות לגידול נכדיך?							
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
4. האם את/ה עוזר/ת לבנדך/בתך בהסעות?							
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
5. האם את/ה מעודד/ת את בנדך/בתך כאשר קשה ל/ה?							
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
6. האם את/ה עוזר/ת לבנדך/בתך בחיפוש ובהתרוצצות בין שירותים רפואיים וחינוכיים בעת הצורך?							
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
7. האם את/ה "מקבל/ת" את נכדך כמות שהוא בכל מצב?							
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	

.8 האם אתה עוזרת לבנד/בתך בעת מחלות הנכד?							
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
.9 האם ילדיך יכולים להירגע ולצחוק בחברתך?							
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	

.10 האם אתה עוזרת לבנד/בתך בשמירה על הילדים בעת יציאה לבילויים או לסידורים שלהם?							
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
.11 האם לדעתך, הקשר עם בנד/בתך מעניק להם תחושת בטחון והרגשה שיש על מי לסמוך גם כשאינך בסביבה?							
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
.12 האם כשילדיך יוצאים לחופשה אתה/עוזרת להם בשמירה על הנכדים?							
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
.13 האם לדעתך בנד/בתך מרגישה שאכפת לך ממנו/ה?							
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
.14 האם אתה נותנת לבנד/בתך עצות מעשיות בקשר לבעיות המטרידות אותם עם ילדיהם?							
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	
.15 האם בנד/בתך יכולים לשתף אותך בצער ובשמחה?							
תמיד			לפעמים			אף פעם	
1	2	3	4	5	6	7	

16. האם את/ה עוזר/ת לבנד/בתך כשיש צרכים מיוחדים לנכדים כמו התעמלות פעילות מיוחדת וכו'?						
תמיד			לפעמים			אף פעם
1	2	3	4	5	6	7
17. האם את/ה נותן/ת לבנד/בתך הרגשה שהם בעלי ערך בעיניך?						
תמיד			לפעמים			אף פעם
1	2	3	4	5	6	7
18. האם את/ה מצליח לעורר בבנד/בתך את תכונותיהם הטובות?						
תמיד			לפעמים			אף פעם
1	2	3	4	5	6	7

19. האם את/ה ביקורתית/ת מאד כלפי בנד/בתך כשמדובר בגידול נכדך?						
תמיד			לפעמים			אף פעם
1	2	3	4	5	6	7
20. האם בנד/בתך מרגיש/ה נוח לכעוס בנוכחותך?						
תמיד			לפעמים			אף פעם
1	2	3	4	5	6	7
21. האם את/ה מלווה לבנד/בתך סכום כסף משמעותי בעת הצורך?						
תמיד			לפעמים			אף פעם
1	2	3	4	5	6	7
22. האם את/ה עוזר/ת לבנד/בתך בעבודות הבית בעת הצורך?						
תמיד			לפעמים			אף פעם
1	2	3	4	5	6	7

(Olson, Russel, & Spenkle, 1980) Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scale

לפניך מספר משפטים המתארים מצבים משפחתיים. בחר/י באפשרות המתאימה ביותר לתיאור משפחתך המקורית בעת ילדותך.

כמעט אף פעם	לעיתים רחוקות	לפעמים	לעיתים קרובות	כמעט תמיד
1	2	3	4	5

5	4	3	2	1	1. בני המשפחה בקשו עזרה זה מזה
5	4	3	2	1	2. כשצריך היה לפתור בעיות, שמעו להצעות של הילדים
5	4	3	2	1	3. קבלנו בחיוב זה את חבריו זה של זה
5	4	3	2	1	4. לילדים היה מה לומר ביחס למשמעת הנדרשת מהם
5	4	3	2	1	5. אהבנו לעשות דברים במסגרת משפחתנו המצומצמת
5	4	3	2	1	6. לכל אחד/ת מבני המשפחה הייתה תרומה בהחלטות משפחתיות חשובות
5	4	3	2	1	7. בני המשפחה הרגישו קרבה לשאר חברי המשפחה יותר מאשר לאנשים מחוץ למשפחה
5	4	3	2	1	8. משפחתנו שינתה את דרך טיפולה במשימות

5	4	3	2	1	9. בני המשפחה אהבו לבלות זמן פנוי זה עם זה
5	4	3	2	1	10. המשפחה שלנו ניסתה דרכים חדשות לטפל בבעיות
5	4	3	2	1	11. בני המשפחה הרגישו קרבה זה לזה
5	4	3	2	1	12. הילדים היו מקבלי ההחלטות במשפחתנו
5	4	3	2	1	13. כל חברי המשפחה נכחו בפעילויות משפחתיות
5	4	3	2	1	14. הכללים השתנו מידי פעם במשפחה שלנו
5	4	3	2	1	15. מצאנו בקלות דברים לעשות יחד במשפחה
5	4	3	2	1	16. החלפנו בינינו את התפקידים והחובות במשק בית
5	4	3	2	1	17. בני המשפחה קבלו מה שהמשפחה החליטה
5	4	3	2	1	18. קשה היה לזהות מי היו המנהיגים במשפחה שלנו
5	4	3	2	1	19. ה"ביחד" המשפחתי חשוב מאוד
5	4	3	2	1	20. קשה לומר מי עשה מה בעבודות משק הבית

נספח 4- שאלון להערכת לכידות משפחתית, גרסת הסבים והסבות

(Olson, Russel, & Spenkle, 1980) Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scales

לפניך מספר משפטים המתארים מצבים משפחתיים. בחר/י באפשרות המתאימה ביותר לתיאור משפחתך בעבר כאשר ילדיך התגוררו בבית.

כמעט אף פעם	לעיתים רחוקות	לפעמים	לעיתים קרובות	כמעט תמיד
1	2	3	4	5

5	4	3	2	1	1. בני המשפחה בקשו עזרה זה מזה
5	4	3	2	1	2. כשצריך היה לפתור בעיות, שמענו להצעות של הילדים
5	4	3	2	1	3. קבלנו בחיוב זה את חבריו זה של זה
5	4	3	2	1	4. לילדים היה מה לומר ביחס למשמעת שנדרשה מהם
5	4	3	2	1	5. אהבנו לעשות דברים במסגרת משפחתנו המצומצמת
5	4	3	2	1	6. לכל אחד/ת מבני המשפחה הייתה תרומה בהחלטות משפחתיות חשובות
5	4	3	2	1	7. בני המשפחה הרגישו קרבה לשאר חברי המשפחה יותר מאשר לאנשים מחוץ למשפחה
5	4	3	2	1	8. משפחתנו שינתה את דרך טיפולה במשימות

5	4	3	2	1	9. בני המשפחה אהבו לבלות זמן פנוי זה עם זה
5	4	3	2	1	10. המשפחה שלנו ניסתה דרכים חדשות לטפל בבעיות
5	4	3	2	1	11. בני המשפחה הרגישו קרבה זה לזה
5	4	3	2	1	12. הילדים היו מקבלי ההחלטות במשפחתנו
5	4	3	2	1	13. כל חברי המשפחה נכחו בעת פעילויות משפחתיות
5	4	3	2	1	14. הכללים השתנו במשפחה שלנו מידי פעם
5	4	3	2	1	15. מצאנו בקלות דברים לעשות יחד במשפחה
5	4	3	2	1	16. החלפנו בינינו את התפקידים והחובות במשק בית
5	4	3	2	1	17. בני המשפחה קבלו מה שהמשפחה החליטה
5	4	3	2	1	18. קשה לזהות מי היו המנהיגים במשפחה שלנו
5	4	3	2	1	19. ה"ביחד" המשפחתי חשוב מאוד
5	4	3	2	1	20. קשה לומר מי עשה מה בעבודות משק הבית

נספח 5 - שאלון התקשרות

(Brannen, Clark and Shaver, 1988)Experiences in Close Relationships Scale

המשפטים שלפניך מתייחסים לאיך אתה מרגישה במערכות יחסים קרובות עם אנשים אחרים. במשפטים אלה המונח "אנשים אחרים" מתייחס לאנשים הנמצאים ביחסים קרובים אתך. אנו מתעניינים בדרך שבה אתה חווה בדרך כלל מערכות יחסים. התייחסי לכל משפט ע"י דירוג עד כמה אתה מסכימה או אינך מסכימה/אתו, על ידי שימוש בסולם שלהלן:

מאד לא מסכימה							מאד מסכימה
1	2	3	4	5	6	7	

1	2	3	4	5	6	7	1	אני מעדיפה לא להראות לאנשים כיצד אני מרגישה בפנים
1	2	3	4	5	6	7	2	אני מודאגת מכך שאנטש
1	2	3	4	5	6	7	3	אני מרגישה בנוח להיות קרובה לאנשים אחרים
1	2	3	4	5	6	7	4	אני דואגת לגבי מערכות היחסים שלי
1	2	3	4	5	6	7	5	אני מתרחקת כאשר אנשים אחרים מתחילים להתקרב אלי
1	2	3	4	5	6	7	6	אני מודאגת שמא לאנשים אחרים לא יהיה איכפת ממני באותה מידה שבה לי איכפת מהם
1	2	3	4	5	6	7	7	אני מרגישה לא בנוח כאשר אנשים אחרים רוצים להיות קרובים אלי
1	2	3	4	5	6	7	8	אני מודאגת מכך שאאבד את האנשים הקרובים לי
1	2	3	4	5	6	7	9	אני לא מרגישה בנוח להיפתח לאנשים אחרים
1	2	3	4	5	6	7	10	הייתי רוצה שרגשותיהם של אנשים אחרים כלפי יהיו חזקים כמו

								רגשותיי כלפיהם	
1	2	3	4	5	6	7		אני רוצה להתקרב לאנשים אחרים אבל אני ממשיכה/לסגת מהם	11
1	2	3	4	5	6	7		לעיתים קרובות אני רוצה להתמזג באופן מוחלט עם אנשים אחרים, וזה לפעמים מרחיק אותם ממני	12
1	2	3	4	5	6	7		אני נעשה/ית מתוח/ה כאשר אנשים אחרים מתקרבים אלי יותר מידי	13
1	2	3	4	5	6	7		אני חושש/ת מלהיות לבד	14
1	2	3	4	5	6	7		אני מרגישה/ה נוח לחלוק את המחשבות והרגשות הפרטיים שלי עם אנשים אחרים	15
1	2	3	4	5	6	7		הרצון שלי להיות מאד קרוב/ה, לעיתים מרחיק ממני אנשים	16
1	2	3	4	5	6	7		אני מנסה להימנע מלהתקרב יותר מידי לאנשים אחרים	17
1	2	3	4	5	6	7		אני נזקק/ת להרבה אישורים לכך שאני אהוב/ה על ידי אנשים הקרובים לי	18
1	2	3	4	5	6	7		אני מרגישה/ה שזה קל לי יחסית להתקרב לאנשים אחרים	19
1	2	3	4	5	6	7		לפעמים אני מרגישה/ה שאני מכריחה אנשים אחרים להראות יותר רגשות ויותר מחויבות	20
1	2	3	4	5	6	7		קשה לי להיות תלוי/ה באנשים אחרים	21
1	2	3	4	5	6	7		אינני מודאג/ת לעיתים קרובות מדי מכך שינטשו אותי	22
1	2	3	4	5	6	7		אני מעדיפה/ה שלא להיות קרוב מדי לאנשים אחרים	23
1	2	3	4	5	6	7		אם אינני מצליח/ה לגרום לאנשים אחרים להראות בי עניין, אני נעשה/ית כועס/ת או מתוסכל/ת	24

(Tedeschi & Calhoun, 1996) Stress Related Growth Inventory

לגבי כל אחד מן השינויים האפשריים הבאים, ציין/י את המידה בה התרחש השינוי בחיך בעקבות

ההורות לבן/בת עם צרכים מיוחדים.

במידה רבה מאד	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מועטה	במידה מועטה מאד	בכלל לא	
5	4	3	2	1	0	1. שיניתי את סדרי העדיפויות שלי לגבי מה חשוב לי בחיי
5	4	3	2	1	0	2. יש לי הערכה רבה יותר לגבי החשיבות והערך של חיי
5	4	3	2	1	0	3. פיתחתי תחומי עניין חדשים
5	4	3	2	1	0	4. יש לי תחושה חזקה יותר שאני יכול/ה לסמוך על עצמי
5	4	3	2	1	0	5. נוכחתי שאני יכול/ה לסמוך על אנשים אחרים בעתות מצוקה
5	4	3	2	1	0	6. עיצבתי מסלול חדש לחיי
5	4	3	2	1	0	7. יש לי תחושה חזקה יותר של קירבה לאחרים
5	4	3	2	1	0	8. אני מוכנה יותר לבטא את רגשותיי
5	4	3	2	1	0	9. אני בטוח/ה יותר שאני מסוגלת להתמודד עם קשיים

במידה רבה מאד	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מועטה	במידה מועטה מאד	בכלל לא	
5	4	3	2	1	0	10. אני מסוגלת לעשות דברים טובים יותר עם חיי
5	4	3	2	1	0	11. אני מסוגלת לקבל טוב יותר את האופן בו דברים מתנהלים בחיי
5	4	3	2	1	0	12. אני חשה כי נפתחו בפני הזדמנויות חדשות שלא היו מתרחשות לולא לידת הנכד/ה
5	4	3	2	1	0	13. יש לי אהדה גדולה יותר לאחרים
5	4	3	2	1	0	14. אני משקיעה יותר ביחסים בין-אישיים
5	4	3	2	1	0	15. אני נוטה יותר לשנות דברים שצריך לשנותם
5	4	3	2	1	0	16. יש לי אמונה דתית חזקה יותר
5	4	3	2	1	0	17. גיליתי שאני חזקה יותר מאשר חשבתי
5	4	3	2	1	0	18. גיליתי עד כמה אנשים יכולים להיות נהדרים
5	4	3	2	1	0	19. אני מקבלת יותר את הצורך שלי באחרים
5	4	3	2	1	0	20. למדתי לעמוד על זכויותיי
5	4	3	2	1	0	21. אני חשה כי יש לי מה ללמד אנשים אחרים

במידה רבה מאד	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מועטה	במידה מועטה מאד	בכלל לא	
5	4	3	2	1	0	22. למדתי למצוא משמעות רבה יותר בחיי
5	4	3	2	1	0	23. למדתי להעריך כל יום מחדש
5	4	3	2	1	0	24. למדתי להעריך את העזרה הרבה הניתנת במשפחתנו
5	4	3	2	1	0	25. גילית את הכוחות הטמונים במשפחה שלנו
5	4	3	2	1	0	26. אני חשה שאפשר לסמוך על בני המשפחה שלי
5	4	3	2	1	0	27. למדתי לדאוג לזכויות המגיעות למשפחתי
5	4	3	2	1	0	28. למדתי להפיק את המיטב מכל רגע
5	4	3	2	1	0	29. גיליתי כמה סבלנות יש לי לבני אדם
5	4	3	2	1	0	30. למדתי להלחם על מה שחשוב לי
5	4	3	2	1	0	31. למדתי להבדיל בין עיקר לטפל

(Tedeschi & Calhoun, 1996) Stress Related Growth Inventory

לגבי כל אחד מן השינויים האפשריים הבאים, ציין/י את המידה בה התרחש השינוי בחיך בעקבות הסבות

לנכד עם צרכים מיוחדים.

במידה רבה מאד	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מועטה	במידה מועטה מאד	בכלל לא	
5	4	3	2	1	0	1. שיניתי את סדרי העדיפויות שלי לגבי מה חשוב לי בחיי
5	4	3	2	1	0	2. יש לי הערכה רבה יותר לגבי החשיבות והערך של חיי
5	4	3	2	1	0	3. פיתחתי תחומי עניין חדשים
5	4	3	2	1	0	4. יש לי תחושה חזקה יותר שאני יכולה/ה לסמוך על עצמי
5	4	3	2	1	0	5. נוכחתי שאני יכולה/ה לסמוך על אנשים אחרים בעתות מצוקה
5	4	3	2	1	0	6. עיצבתי מסלול חדש לחיי
5	4	3	2	1	0	7. יש לי תחושה חזקה יותר של קירבה לאחרים

במידה רבה מאד	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מועטה	במידה מועטה מאד	בכלל לא	
5	4	3	2	1	0	8. אני מוכנה יותר לבטא את רגשותיי
5	4	3	2	1	0	9. אני בטוחה יותר שאני מסוגלת להתמודד עם קשיים
5	4	3	2	1	0	10. אני מסוגלת לעשות דברים טובים יותר עם חיי
5	4	3	2	1	0	11. אני מסוגלת לקבל טוב יותר את האופן בו דברים מתנהלים בחיי
5	4	3	2	1	0	12. אני חשה כי נפתחו בפני הזדמנויות חדשות שלא היו מתרחשות לולא לידת הנכדה
5	4	3	2	1	0	13. יש לי אהדה גדולה יותר לאחרים
5	4	3	2	1	0	14. אני משקיעה יותר ביחסים בין-אישיים
5	4	3	2	1	0	15. אני נוטה יותר לשנות דברים שצריך לשנותם
5	4	3	2	1	0	16. יש לי אמונה דתית חזקה יותר

בכלל לא	במידה מועטה מאד	במידה מועטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאד	
0	1	2	3	4	5	17. גיליתי שאני חזק/ה יותר מאשר חשבתי
0	1	2	3	4	5	18. גיליתי עד כמה אנשים יכולים להיות נהדרים
0	1	2	3	4	5	19. אני מקבל/ת יותר את הצורך שלי באחרים
0	1	2	3	4	5	20. למדתי לעמוד על זכויותיי
0	1	2	3	4	5	21. אני חש/ה כי יש לי מה ללמד אנשים אחרים
0	1	2	3	4	5	22. למדתי למצוא משמעות רבה יותר בחיי
0	1	2	3	4	5	23. למדתי להעריך כל יום מחדש
0	1	2	3	4	5	24. למדתי להעריך את העזרה הרבה הניתנת במשפחתנו
0	1	2	3	4	5	25. גילית את הכוחות הטמונים במשפחה שלנו

במידה רבה מאד	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מועטה	במידה מועטה מאד	בכלל לא	
5	4	3	2	1	0	26. אני חשה שאפשר לסמוך על בני המשפחה שלי
5	4	3	2	1	0	27. למדתי לדאוג לזכויות המגיעות למשפחתי
5	4	3	2	1	0	28. למדתי להפיק את המיטב מכל רגע
5	4	3	2	1	0	29. גיליתי כמה סבלנות יש לי לבני אדם
5	4	3	2	1	0	30. למדתי להלחם על מה שחשוב לי
5	4	3	2	1	0	31. למדתי להבדיל בין עיקר לטפל

נספח 8 - שאלון פרטים דמוגרפים הורים

שאלון פרטים דמוגרפים

1. מין / זכר / נקבה
2. שנת לידה: _____
3. מצב משפחתי:
א. גרושה / ב. חיה בנפרד / ג. נשוי/אה / ד. אלמן/ה
4. השכלה:
א. יסודית / ב. תיכונית / ג. מקצועית (על-תיכונית) / ד. אקדמאית
5. סטטוס מקצועי:
א. משרה מלאה / ב. משרה חלקית / ג. לא עובד
6. איך היית מגדיר את מצבך הכלכלי?
א. מעל לממוצע / ב. ממוצע / ג. מתחת לממוצע
7. איך היית מגדיר את מצבך הבריאותי?
א. מעל לממוצע / ב. ממוצע / ג. מתחת לממוצע
8. איך היית מגדיר את רמת הדתיות שלך?
א. חילוני / ב. מסורתי / ג. דתי / ד. חרדי
9. ארץ הולדתך: _____

נספח 9- שאלון דמוגרפי, סבים וסבתות

שאלון פרטים דמוגרפים

1. מין: זכר / נקבה.
2. שנת לידה: _____
3. מצב משפחתי:
א. גרושה/ה   ב. חיה/ה בנפרד   ג. נשוי/אה   ד. אלמן/ה
4. השכלה:
א. יסודית   ב. תיכונית   ג. מקצועית (על-תיכונית)   ד. אקדמאית
5. סטטוס מקצועי:
א. משרה מלאה   ב. משרה חלקית   ג. לא עובד   ד. פנסיונר
6. איך היית מגדיר את מצבך הכלכלי?
א. מעל לממוצע   ב. ממוצע   ג. מתחת לממוצע
7. איך היית מגדיר את מצבך הבריאותי?
א. מעל לממוצע   ב. ממוצע   ג. מתחת לממוצע
8. איך היית מגדיר את רמת הדתיות שלך?
א. חילוני   ב. מסורתי   ג. דתי   ד. חרדי
9. ארץ הולדתך: _____
10. הנכד עם הצרכים המיוחדים הוא:
א. מבני   ב. מבתי
11. האם אפשרויות התחבורה לבית נכדך הן
א. נוחות   ב. סבילות   ג. קשות
12. מספר הנכדים והנכדות שלך _____
13. מיקום הילד עם הצרכים המיוחדים בין הנכדים 1. הבכור 2. הצעיר 3. אחר _____

Abstract

Intellectual disability is a disability characterized by significant limitations in intellectual functioning, as well as impaired perceptual, social and practical skills (American Association on Mental Retardation, 2002). Having a child with an intellectual disability may impose difficulties on the nuclear family, including physical difficulties, emotional, social and financial constraints, which necessitate a change in the familial role-set (Florian & Findler, 2001).

Raising a child with an intellectual disability brings forth many situations where the family must adapt to the changing needs of the child. The literature on coping patterns among these families describes a wide range of responses, including grief, social isolation, depression and stress. Yet, responses of adaptation and even growth are also reported. One of the most common themes in the literature discussing coping mechanisms is that a person's appraisal and interpretation of the stressful situation have a considerable influence on the coping process and its results (Lazarus & Folkman, 1984; Schaefer & Moos, 1992; Taylor, 1983; Janoff- Bulman, 1992).

The literature focusing on successful coping of family members of people with intellectual disabilities has expanded in recent years. While researchers still examine the difficulties, they also focus on skills and strengths that promote personal growth. Raising a child with an intellectual disability has positive effects on the parents, including joy in the child's achievements, strengthening family cohesion, rearranging priorities, widening of formal and informal support networks, growing community involvement and spirituality, personal growth and resilience that are expressed in diligence, motivation and the development of advocacy skills (Scorgie & Sobsey, 2000; Stainton & Besser, 1998).

The current study examines personal growth among parents and grandparents of adolescents with intellectual disabilities. Specifically, we examine the role of the external

resources of family support and relationships, and the internal resource of attachment, on the growth of parents and grandparents.

Social support is defined as a multi-dimensional structure that may include relevant information and a sense of belonging, provided through formal and informal ties with others (Wallston, Alagna & De-Vellies, 1983). These ties can be verbal or non-verbal but must be perceived as beneficial (Cohen, 1988). Social support plays an important role in coping with ongoing stressful situations (Cohen, 1988), especially in families of children with intellectual disabilities who face unique physical and emotional challenges. Social support is provided through formal and informal ties with individuals and groups. Of the various sources of support, grandparents are especially important as they can contribute their time and share their experience, commitment and motivation while providing emotional and instrumental support to the family of their grandson/granddaughter with an intellectual disability.

The external resource of family relationships is defined by two parameters: the one, "family cohesion", reflects the level of emotional bond or separation between family members, expressed in their emotional ties, boundaries, internal coalitions, and in the time, space, friends, decision making, interest and leisure time spent together. The other, "adaptation to change", reflects the familial system's flexibility and ability to change in response to external and developmental pressures. This flexibility is expressed in assertiveness, control, discipline, negotiation style and roles within the family.

The internal resource examined in this study is attachment. Attachment is an innate, primary, social need required for the infant's survival (Bowlby, 1969). The attachment between the helpless infant and the caregiver is formed in the initial stages of life. The relationship with a significant other is intended to guarantee the infant's survival and assist him in regulating distress levels during stressful situations. Bowlby claimed that attachment

is a behavioral system with independent instinctual and motivational roots, acquired early in life and serving as a base for forming close relationships in adulthood.

Only few studies have examined personal growth among parents of children with intellectual disabilities, and even fewer have examined the personal growth of grandparents. As both are important parties, and as the view of the giver and the view of the receiver are often different, both perspectives were examined in this study. Thus, this study is unique in examining personal growth as experienced by both parents and grandparents of children with intellectual disabilities, and exploring the factors that contribute to such growth among each of the generations.

Sixty six parents and 66 grandparents of adolescents, aged 10-16, with mild or moderate mental retardation participated in this study. Families were located through schools in the center of Israel, through Akim (an association of parents for parents of children with intellectual disabilities) and through leisure frameworks, such as clubs and youth movements.

The parents and grandparents were asked to complete five questionnaires: demographic information, Emotional and Instrumental Support Questionnaire (Dunst, Trivette and Deal, 1988), Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scales (Olson, Russel, & Spenkle, 1980), Adult Attachment Scale (Brannen, Clark and Shaver, 1998) and the Posttraumatic Growth Inventory (Tedeschi & Calhoun, 1996).

The findings of this study suggest that parents of children with intellectual disabilities experienced more personal growth than grandparents, while grandparent adapted to change more easily than parents. Both generations had similar perceptions of the family's level of cohesion and both valued emotional support more than instrumental support. No differences were found in the levels of attachment anxiety and avoidance between the two generations.

Among both generations, higher levels of attachment anxiety and avoidance were associated with lower perceived family cohesion, and higher levels of anxiety were

associated with lower levels of support. Among grandparents, attachment avoidance was also associated with less instrumental support.

Family cohesion was correlated with both measures of support, so that among parents and grandparents of children with intellectual disabilities higher perceived family cohesion was associated with higher levels of emotional and instrumental support. Alongside this similarity between the generations, a positive correlation was found between adaptability and instrumental support, and between adaptability and personal growth, among grandparents alone. Moreover, only among grandparents, providing more instrumental support was associated with greater personal growth.

Attachment orientation, education and economic status were the variables that contributed most to the personal growth of parents. In other words, parents with low levels of attachment avoidance and high levels of attachment anxiety experienced more growth; those with higher education experienced more growth than those with lower education; and only among parents with high adaptability to change, those with higher economic status and those less educated experienced more growth. Among grandparents, good physical health, high adaptability to change, economic status and education contributed to personal growth. That is, better physical health and higher adaptability were associated with more personal growth. Among less educated grandparents and among those with higher economic status, better adaptability to change was associated with more growth.

The findings of this study point to both similarities and differences between parents and grandparents. These differences include: parents reported more personal growth than grandparents, probably due to their proximity to the crisis, their day-to-day coping with various tasks and demands, and the stress associated with this. Grandparents, on the other hand, showed better adaptability to change than parents. Initially, we expected parents to show higher adaptability as they are younger and may, thus, be more flexible. It is possible,

though, that the grandparents' desire to assist their children and take part in the grandchild's upbringing makes them more adaptable to change. The similarities between parents and grandparents include: both generations valued emotional support more than instrumental support. Unlike instrumental support that can be bought or received from strangers, emotional support requires commitment, exposure, a shared fate and the ability to relate to one's emotions. These can only be attained through unique, intimate relationships, such as those between parents and children. Both generations perceived the family cohesion as low when attachment anxiety and avoidance levels were high. This finding is in line with the attachment literature, as attachment orientation reflects a person's belief that significant others will be emotionally close and provide protection at times of distress. Members of families with higher levels of organization and cohesion tend to have more secure attachment styles, while members of distant and conflictual families tend to show higher levels of attachment anxiety and avoidance (Marvel, Rodriguez & Liddle, 2005). The findings also suggest that instrumental and emotional support were higher when both generations perceived the family cohesion as high. Family cohesion reflects the level of emotional bond or separation between family members. It is an expression of the sense of "togetherness", the feeling that others in the family are taking care of and aware of one's needs. It is only natural that when family cohesion is high, willingness to provide help and support is also higher.

Different variables contributed to personal growth among each of the generations. Two variables contributed to the growth of parents: education and attachment orientation. Higher education was associated with more personal growth. It is conceivable that more educated parents have more access to sources of information and can find solutions and support (formal and informal) more easily. These, in turn, may alleviate their stress by affording them new coping mechanisms and, thus, paving the way for personal growth. As for attachment orientation, low levels of attachment avoidance and high levels of attachment

anxiety were associated with more growth. Low levels of avoidance characterize people who tend to feel comfortable in close codependent relationships, seek support and find effective ways to cope with stress. Naturally, such people will experience more personal growth. At times of crisis, people with high levels of anxiety over-utilize coping strategies of seeking for comfort, approval and support from attachment figures (Mikulincer, 1997). Accordingly, parents with an anxious attachment style who experience the distress that accompanies raising a child with an intellectual disability may over-utilize their attachment systems for comfort and support. This may result in close family ties, enabling the parents to experience more growth.

Among grandparents, better physical health contributed most to personal growth. It is possible that grandparents who are not preoccupied with health problems, typical to older people, are able to invest more time and enjoy activities with their children and grandchildren. The gratitude they receive in return enables them to grow and focus on other things rather than being burdened by health issues.

The findings of this study emphasize the importance of inter-generational relationships among families of children with intellectual disabilities. The findings also shed light on the roles of support and family cohesion in personal growth, and their importance to parents and grandparents of children with intellectual disabilities.

Grandparents have a unique and central role in the lives of families of children with intellectual disabilities, which should be acknowledged by professionals. Attention and resources should be devoted to promote this important source of support, such as: professional training, establishing policy and allocating resources, incorporating grandparents in various interventions, forming groups for grandparents, including them in personal therapy and providing them with information on intellectual disabilities and difficulties that the

family may face. These may all help in utilizing the grandparents as a source of support, hence benefitting the entire family.

This work was carried out under the supervision of Doctor Liora Findler, The Louis and Gabi Weisfeld School of Social Work, Bar-Ilan University.

The Contribution of Attachment orientation, Family Relations and Social Support to Personal Growth among Parents and Grandparents of Children with Intellectual Disability

Danit Tzur Schwartz

Supervised by : Dr. Liora Findler

Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the
Requirements for the Master's degree
In the Louis and Gabi weisfeld, school of social work

Bar Ilan University

This work was supported by a grant from Shalem Fund for Development of
Services for People with Intellectual Disabilities in the Local Councils in Israel

2013

קרן שלם/2013/564